

ГАОУ РХ ДПО «Хакасский институт развития образования
и повышения квалификации»

ГОТОВИМСЯ К ИТОГОВОМУ СОЧИНЕНИЮ

Методическое пособие

Абакан, 2021

ББК 74.2.68.1 (2 Рос=Хак)

Г73

*Печатается по решению редакционно-издательского Совета
ГАОУ РХ ДПО «Хакаский институт развития образования
и повышения квалификации» (протокол от 30 ноября 2021 г.)*

Автор, чыып, тимнеен: Надежда Ананьевна Мамышева, Ёгредігні тилітчең паза тоғыс синін көдірчең Хакас институтының хакас тілі паза литература методизі.

Авторлар: Татьяна Тимофеевна Тюмерекова, Ёс чулдағы ортымах школаның хакас тілі паза литература ёгретчізі, Хакас Республиканың саблығ ёгретчізі;

Мария Михайловна Кызласова, Кызластағы ортымах школаның хакас тілі паза литература ёгретчізі, Россия Федерациязының саблығ ёгретчізі;

Николай Тимофеевич Саражаков, Н. Ф. Катановтың адынаң Хакас гимназияның хакас тілі паза литература ёгретчізі.

Рецензенттер:

А. Н. Балгазина, Ёгредігні тилітчең паза тоғыс синін көдірчең Хакас институтының наука тоғынчызы, ёгредіг наукаларының кандидады;

Л. М. Султрекова, В. Г. Карповтың адынаң Пыдырахтағы ортымах школаның хакас тілі паза литература ёгретчізі.

ISBN 978-5-91386-082

Г73

Мамышева Н. А. Готовимся к итоговому сочинению. Методическое пособие для учителя (на хакасском языке). – Абакан: изд-во ГАОУ РХ ДПО «ХакИРОиПК» «РОСА», 2021. – 49 с.

В пособии изложена система необходимых знаний и практических умений в области подготовки обучающихся к написанию итогового сочинения по учебному предмету «Хакасская литература». Описаны важные этапы подготовки к итоговому сочинению: план итогового сочинения, алгоритм написания итогового сочинения, образец для итогового сочинения и т.д. В пособии также представлены лучшие примеры при подготовке обучающихся к написанию итогового сочинения. Пособие поможет учителю хакасского языка и литературы использовать системный подход к написанию сочинения, организовать процесс обобщения, систематизации и углубления материала.

ISBN 978-5-91386-082

ББК 74.2.68.1 (2 Рос=Хак)

© Мамышева Н. А., 2021

© ГАОУ РХ ДПО «ХакИРОиПК», 2021

Кіріс

«Пір тиксі сыныхтағ сочинение пазарынча методика чөптері» пособие хакас тілі паза литература үгретчілеріне полызыға тимнелген. Пособие Федеральной хазна үгредіг стандарттарына төстеніп пазылған. Пирілген пособие пүдізі хоостыра ортымах школадағы үгретчілерге хакас литературазынаң, пір тиксі сыныхтағ сочинение пазар чоох алғыдар тоғысха чарыдылча.

«Хакас литература» үгредіг предметче ортымах школаны тоосчатхан үгренчілер пір тиксі сыныхтағлар иртчелер. Сочинение өөн сыныхтағлығ тоғыс полча. Чылдаң чылға пір тиксі сыныхтағларның араласчылары – Асхыстағы лицейнің, Н. Ф. Катановтың адынаң Хакас национальной гимназия-интернаттың, Ёс чулдағы ортымах школаның, В. Г. Карповтың адынаң Пыдырахтағы ортымах школаның үгренчілері – сочинениеде прай пілістерін, ибіркідегінеңер сағыс-көрістерін толдыразынаң читірчелер. Хакас тілі паза литература үгретчізі, үгренчінің пос алынча чайаачы тоғызын пөзік синде толдырарға, поэның тиксі пілізін көзідерге паза сағызын, көннің чарыдарға аны, алнынзар көстеп, наа пілістерге чол асча, устапча, полысча. Андағ үгретчілернің санында – Татьяна Тимофеевна Тюмерекова, Мария Михайловна Кызласова, Нина Егоровна Чебочакова, Кольчикова Изольда Анатольевна, Ирина Васильевна Идимешева, Татьяна Федоровна Казанаева, Николай Тимофеевич Саражаков, Марина Михайловна Идимешева, Лидия Максимовна Султрекова.

Үгретчілерге тимнелген пособие өөнінде пазып чоох алғыдарына чарыдылча. Үгретчілернің пособиезі төрт чардыхха чарылча: кіріс пособиенің өөн көстеененер, пөгіннерінеңер таныхтапча. Пастағы чардыхта текст, аның пүдін полчатханынаңар, тексттің кізінің чуртазындағы орнынаңар паза аның өөн пілдіріглерінеңер чоох парча. Ікінчі чардыхта пір тиксі сыныхтағ сочинение пазарынча методика ондайлары көзіділче, темалары хоостыра сочинение-лер ікі пасха көрімнің полчатханнаңар чарыдылча. Мында

Ўгретчее полызыға аймах методика ондайлар паза идер тоғыстар тимнел парғаннар. Көзидімге алза, литературоведческой үзүріг ондайлығ сочинениенің изертізінең таныстыра-ры; хыйға сөстер (афоризм) паза кесркестіг (лирической) произведение пастыра сочинение-эссе пазарына ўгредері. Ұзінчі чардыхта алынча сөс чайаачыларның хоос произведениелері хоостыра сочинение пазарға көніктіерінче алынча чөптер пирилче. Иди ўгретчее полызыға И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғы, Н. Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы, С. Е. Карачаковтың «Кирі хара хус» улуғ чооғы, Ф. Т. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» улуғ чооғы хоостыра сочинение пазарына тирен чөптер көзиділче.

Төртінчі чардыхта көзидімге Ўгредігні тилигчең паза тоғыс синін көдірчең Хакас институтының республика синінде иртірген марығларда утхан ўгренчілернің ин артых чайаачы тоғыстары көзиділче.

Пособиенің өөн кирексінестері:

– хакас литературазынаң пір тиксі хазна сыныхтағларын маңнаныстығ тудары – сочинение пазарына тимнирі;

– писательлернің произведениелері хоостыра чайаачы тоғыстар пазарға ўгренерінде көзидімге пирилген материалларнаң тузаланары; уроктар пастыра ўгренчілерні аймах көрімніг чайаачы тоғыстар пазарға көөктіерері, андағ хоос тоғысха тартары, көнігістерні таптиры;

– пір тиксі сыныхтағ сочинение пазарынча методиканың чидіглерінең тузаланары.

I чардых. Текст, аның пүдін полчатханы

Программада полған на классха пазып толдырар тоғыстарның өөн көрімнері таныхталчалар. Оларнаң палғалыстыра үгрөнчїлернїң көнїгістерї класстаң классха алғыпчалар.

Пазып чоох алғыдары критическай мышление алғыдар технологияның чардығы полча. Хоос текст хоостыра идер тоғыстарны пүкүлєезїнең толдырған соонда, аны, пос алынча сағынып, үзүрерї киректелче. Мында пазып чоох алғыдарының тузазы улуг полча. Иди произведениенї үгрөнген соонда, сағыстарны, ипти пүдїрїп, наа пїліске айландырарға сочинение полысча. Чоох алғыдар тоғысты пазып толдырчатса (өөн сөстер, эссе, сочинение), пїр саринаң, үгрөнчї кирек материал таллапча, ікінчїзїн, пазып, тиксі пїлїзїн көзїтче паза наа сағызын, көңнїн чарытча. Істезїгчїлер көрїзінең, пазып чоох алғыдары үгрөнчїлернїң тиксі культурача пїлістерїн алғыдарына, öзерїне полысча. Критическай мышление алғыдарында хоос тексттї хығырары паза аннаң пастыра пазып чоох алғыдары тирең палғалысчалар. Ол ондайнаң, хоос произведение хоостыра пазып чоох алғыдары хығырған тексттї тирең оңарарға, авторның омазын, сағыс-көгїзїн сизїнерге полысча. Че ол хоос текстнең танысхан тоғыстың чардығы ла. Мында иң өөнї – үгрөнчїнїң паза авторның *тирїг* тоғазии, хығырығчының наа пїліске чол асханы, авторнаң тїл алысханы, пос алынча чайаачы тоғысты чайааны, тиксі пїлістї паза сағысты, көңнїн пайытханы полча.

Пүўнї технологиялар пазып чоох алғыдарында иң кирек методтарнаң тузаланчалар. Андағ методтарның санында:

- пирїлген көзїдїмнең тузаланып пазары;
- изертїс хоостыра пазары;
- рефлексия хоостыра (сағам, мында нїме-де полчатханы) пазары. Көзїдїмге алза, көзїдїлген изертїс хоостыра чайаачы тоғыс пазары.

Критическай мышление алғыдар технология пастыра, пазып чоох алғыдарының изертїзї пис чардыхтығ.

1. Пастағызын, кирек материалны, пос сағыстарны пір орынға чыыры, адалған тема пастыра пос опыдына айланғаны, аны санға алғаны.

2. Ікінчизін, иң пастағы читіре пыспаан текстті пүдірері.

3. Ұзінчизін, пастағы пазылған текстті үзүрері, иштирі, чах-сыландыраы, тексттің содержаниезін паза көрімін піріктіре паалиры.

4. Төртінчизін, текстті түзедері, абзацтарны хызыраы алай хозары.

5. Рефлексия чардығы.

Текстті чон алнында үннендірері, көзідері. Критической мышление алғыдар технология текстті пүдірерінде ле нимес, че пазып чоох алғыдар тоғыста иң тузалығ методтарға төстенче. Көзідімге алза, РАФТ метод, хайзында Р (роль), А (аудитория), Ф (форма), Т (тема) полча.

Текст тіл паза чоох единицазы полча. Текст – пүўнгі үгредігнің өөні полча тізе, саба полбас. Текст филология ондайлары пастыра хакас тілі паза литература уроктарын, чағын идіп, палғалыстырча. Иди хакас тілі уроктарында текстті, тіл единицазы чіли, үгренчелер; хакас литература уроктарында текстті, чоох единицазы чіли, үгренчелер.

Ұгренчілерні тексттеңер, аның пүдін полчатханнаңар таныстыраы, тексттің кізінің чуртазындағы орнынаңар пілісті тыыдары – чоох алғыдар тоғыстың өөні. Ұгретчі, интерактивной методтарнаң алай критической мышление алғыдар технологияларнаң килістіре тузаланып, урокта тексттің өөн пілдіріглерінең – аның темазынаң, кічіг темазынаң, абзацнаң, тексттің чардығының адынаң, үгренчілернің өөн сағызын, пілістерін тыытча, алғытча. Иди үгренчілер чахсы, орта пүдірілген текстте прай пу пілдіріглер пар полчатханын сизінчелер. Ұгренчілер тексттің пасталғаны паза тоозылғаны тиксі палғалыстығ полчатханын оңарчалар.

1. Текстнең идер тоғыс. Ибде тоғынған тексттернең удур-төдір алызыңар, таблицада пірілген сурығларға нандырыңар.

Тексттің өөн сағызына сурьғлар	Тексттің өөн сағызы нимеле? Нимеденер текст?
Тексттің сағыстарына сурьғлар	Хайдағ сылтағлар? Нименен паалалча? Нименен киректелче?
Тексттің факттарына сурьғлар	Хайдағ (ин улуг, ин хынығ...)?
Тексттің лингвистика, стиль, графика саринаң сурьғлар	Нимеденер таблица, диаграмма искірче? Сөстін тузазы... текстте хайдағ? Хайди сирер оңарчазар... текстте?

Текстті чайир тоғыс оой ла нимес. Ол уғаа сидік, олох туста хоос оңдайлығ чайаачы тоғыс. Піресе нимеденер пазар алыннда, кізі сағысха түсче, аны істінде үр ал чөрче. Хақан сағыс пыс парза, піс аны компьютер пользыинаң, файл идін, пазарға маңзырапчабыс, сағыс ундул парбазын тіп. Ин өөні текстті пастап алары полча. Пастағы чоохтағнаң пасталча сағысты аннаң аңдар, ілчірбели, тирендендіріп, алғыдып, изерістіре апарары. Сынап пастағы чоохтағ хынығ, хайхастығ полбаза, тоғыс тасталча алай ба читіре пазылбинча.

Ол оңдайнаң, текст сағыс паза грамматика саринаң чоохтағларның удур-төдір палғалызы полча. Текстте чоохтағлар сағыс хоостыра иптіг турыбысчалар. Тексттің пүдін паза палғалыстығ полчатханы аның өөн пілдіріглеріне саналча. Аның пүдін полчатханын текст істіндегі чоохтағларның сағыс хоостыра пир полчатханы киречілепче, палғалыстығ полчатханын – чоохтағлар аразында грамматика паза сағыс хоостыра палғалыс пар полчатханы.

Тексттің өөн пілдіріглері

Тексттің пілдіріглері	Содержаниесі
Тема	А. Тексттің істінде палғалыстырчатхан сөстер
Кічіг тема	Б. Тексттің ин кічіг кизектің сағызын таныхтапчатхан чардығы
Тексттің абзацы	В. Тексттің темазынан, пірееде өөн сағызынаң палғалысча.
Тексттің ады	Г. Темада турғызылчатхан өөн сурьға наңдырча
Өөн сағыс	Д. Алғым нимес тема, авторның наа сағызы. Теманың алғым темазын чарытча
Өөн сөстер	Е. Текстте нимеденер алай кемненер чоохталчатханы

Иди хоос текстте кемненер алай нимеденер чоохталчатханы аның өөн сағызы (темазы) полча. Көзідімге алза, В. Г. Майнашевтің «Күн чахайахтары» кибелізінде

чир-чайаанға хынызын читірегі; чүреенде көйчеткен чалынның хыныс оды кўн чахайахтарның одына төйлелчеткені өн сағызы полча.

Пазох көйче кўн чахайахтары.
О, хайди орта чон оларны тіпче,
Часхы читсөк, пістің арығларда
Муңар кўнічектер көйбісче.

Тема – хоос произведениенің өзеніне салылған сағыс, автор турғысхан өн сурығ. Тема, өн сурығ полып, хоос произведениенің өн сағызынаң палғалызып, аннаң пірік парча. Піреде тема произведениенің адында ілезіне сыхча.

Произведениенің өн сағызы, хоос матырға, аның омазына кителіп, пілдірче, авторның сағызында, көрізінде, аның теелчеткенде таныхталча. Тексттің темазы аның прай танығларын көзітче: хайдағ ондайларнаң тема пілдірілчеткенін, чоохтың көрімін, тексттің синтаксизін, тексттің чардыхтарының палғалысчатхан ондайларын.

Текст тіп хайдағ даа синніг произведениелер адалчалар: чоох, улуғ чоох, роман, кибеліс, поэма паза ан.пасх. алай олардаң алылған хайдағ-да үзік. Улуғ произведениелернің істінде ідөк көп тексттер табарға чарир.

2. Текстнең идер тоғыстар.

... Тоолап чачынға сөстер,
Алтын нимес минің сөстерім,
Алмаз осхас, чарых ниместер,
Ах хар осхас, олар арығлар,
Олаңай ла минің сөстерім
Столымдағы халас осхастар.
Хысхыраачы нимес пу сөстер:
Тааннар осхас, олар амырлар...

М. Р. Баинов

Кибелістің үзігінде нимеденер чоохталча?

Кибелістің үзігінің өн сағызы хайдағ?

Кибелістің үзігінде өн сөстерні табарға, адап пирерге.

Тема. Тексттің өөн сағызы. Эпиграфнаң тоғыс

3 идер тоғыс. Пирілген темаларны алтында көзиділген таблицаның істінде чарары.

«Албынчы – сын матыр», «Олған темазы «Өөрліг пүүрлер» улуғ чоохта», «Ипчі кізінің үлүзі (Н. Г. Доможаковтың «Тыттығ тағ» поэмазы хоостыра)», «Матыр ома М. Кильчичаковтың паза пасха даа хакас, орыс поэттернің чаадаңар поэзиязында», «Іченің чарых омазы хакас поэттернің произведениелерінде», «Хакас поэзиязында тураның омазы», «Салбых күргені – чирсуубыстың ызых хумартхызы», «Ким суғның омазы хакас паза тюрк чоннарның прозазында», «Матыр істенчілернің омазы хакас поэзиязында», «Уучаның омазы М. Р. Баиновтың чайаачызында», «Ачығны пілбесен кізі тадылығны пілбес» (хакас прозазы хоостыра)», «Манзыраан сеек сүтке түсче», «Хара Хус – сын хакас оолғы» / «Хара Хус» улуғ чоохтағы махачы партизан омазы», «Сын көөленіс – кізінің ікі ханады» (Д. И. Чанковтың «Торғайах табызы» улуғ чооғы хоостыра)».

Алғым тема	Алғым нимес тема
«Матыр ома М. Кильчичаковтың паза пасха даа хакас, орыс поэттернің чаадаңар поэзиязында»	«Албынчы – сын матыр»
«Ачығны пілбесен кізі тадылығны пілбес» (хакас прозазы хоостыра)»	«Хакас поэзиязында тураның омазы»
«Улуғны улуғла, кічігні кісетте»	«Хара Хус – сын хакас оолғы» / «Хара Хус» улуғ чоохтағы махачы партизан омазы»

4 идер тоғыс. Көзидімге пирілген эпиграфтар сочинениелернің хайдағ өөн сағызын чарытчалар?

Эпиграф	Өөн сағызы
«Төреен тілін ундаан кізі – Саңай кізі нимес» (В. Г. Майнашев)	Кибелістің өөн сағызы – іче-паба пирген төреен тіл чігеткені. Поэт төреен тілнің тамырларын өбекелернің ханынаң пасталчатханынаңар пасча. Агазынзар айлаһнып, тілні хакастарның ас-тамағының, ибічектің, пизіктің, тойның, Асхыс, Нин, Ағбан, Сахчах, Харлыған, Тасхыл суғларның омазынан палғалыстырча. Пос тілі ідөк хакас чонның кибірлерінең, чургазынаң чарылбас-парбас көзиділче

<p>«Хакас боецке теңен ух – Орыс кізее ағырсым» (Н. Г. Доможаков)</p>	<p>«Галина» поэманың өөн сағызы – чоннар аразындағы ынархас. Хакас чаачының омазын хазыр күрезігде көзітче. Чоннар аразындағы ынархас поэманың пасталғанынаң сығара іле көзіділге Имчі хыс паза хакас чаачы иң пастап чүрекнең пілісчелер. Іди пасталча ікі пасха чонның аразындағы ынархас</p>
<p>«Піс көрген хорғыстығ чааны Ам өскен төллер көрбесін!» (М. Е. Кильчичаков)</p>	<p>«Ікі кинек» кибелісте М. Кильчичаков Илбек Ада чаадағы хорығлығ чаалазыларданар пасча</p>
<p>«Хара пазым хыйын түспеенде, Хайран ічемні ундул полбасын» (М. Е. Кильчичаков)</p>	<p>Пос тілінің ис-пайынаң толдыразынан тузаланып, поэт кізінің миизіне сиипчеткен, көңіне толчатхан хоос тоғыстар чайап салған. Андағ произведениелернің пірсі – «Іче» кибеліс. Паары-чүреенен сыхан сөстернең ічезіне айланып, чир үстүнде ин артық улуғлас іче кізее поларға кирек тіп, поэт көп оол-хыстарның сағызын читірге</p>
<p>«Чуртас – ол хыныс» (В. Г. Шульбаева)</p>	<p>Авторның ойынында омалар пастыра сағамғы чуртастың ағырымның сурығлары, кізі көннің тибіретчеткен хорығлар чарыдылча. Ойын сағамғы хоних ондайларын чарых көзітче. Кибірлер чітчеткен сылтаанда, чонның сағызы пухталча, чиит улустың хылыхтары он нимес саринзар айланча</p>
<p>«Чиріңе сіліг чахайах хос сал» (А. А. Кызласова)</p>	<p>Драматург аймах сурығларға теелче: иргі кибірлернің сағамғы чуртастағы орнына, чир-чайаанны хайраллирына, улуғ частығларны аарлирына. Авторның көрізінен, прай Хакас чирі ээліг чир полча, аннаңар ибіркі чир-чайаанны хайраллирға кирек. Постың төресен чирін, чон кибірлерін улуғлааны полған на кізінің сағызын тилідер, сидік тустарда чөлег полар</p>
<p>«Изен, чирім! Хайдағ син сілігің!» (С. Е. Карачаков)</p>	<p>«Кирі хара хус» хакас произведениелернің аразында кізінің поэзының чуртазына көрізін читіреткеткен пастағы чоох тіп санирға чарир. Чоохта Асаптың чуртазындағы халғанчы күні чарыдылча. Ирткен чуртазын сағысха кирип, халғанчы күннері чагдап килгенін сизінзе дее, ол чуртасха өрінче</p>
<p>«Иргті чыллар. Часхы пазох ла, Асча чарларынаң суғлар» (М. Р. Баинов)</p>	<p>М. Р. Баиновтың чайаачы тоғызының өөн сағызы – чуртас чольнда өкіс, аар, сидік тустар иргчеткені, чуртастың наачылалчатханы</p>
<p>«Күрген. Халсарығ. Тағ аразы. Чалғызан чазағ мин не парчам. Тустар чызы – ирбен от чызы – Чүреемні пазох сулғапча...» (В. Г. Майнашев)</p>	<p>«Ирбен от» кибелісте күргеннің паза ирбен оттың омалары хоостыра пурунғының паза сағамғы тустарның палғалызын сомнааны</p>

5 идер тоғыс. Пирілген мындағ аттығ тексттерде нимеденер чоох парча? Чарыт пирерге.

«Иң кирек тоғыс» _____

«Кізінің иң хорғыстығ ыырчылары» _____

«Хазых-амыр!» _____

Öөн сөстер

6 идер тоғыс. Алтында адалған өөн сөстер пастыра тексттің темазын чарыдары.

– Күн, ай, Көкетей чылтыс, Читіген, Хосхар чылтыс, Хызыл чылтыс, Таң Солбаны, Иир Солбаны, Хыро чолы.

– Тапсағлар, буквалар, алфавит, сөстер, чоох.

– Күскү чиллер, наңмырлар, хыро, алтын пүрліг ағастар, наңмырлығ пулуттар, сөрөн хараалар.

– Көг, көгчі, чатхан, ыых, хайчы, алыптығ нымах.

– Тобит, күрес, греко-римскай күрес, ат чарызы, күресчі.

7 идер тоғыс. Кибелісті хығыары, идер тоғыстарны толдыраы.

Хакас хазыңнар

Чир-чайаанның
Хыстарын – хазыңнарны
Өкерсініп көрчем мин
Күннің десе.
Чүреем сыйлаан
Чарых сарыннарны,
Көөленіп ағаа,
Чарытхам мин десе.

Че пар, арғыстар,
Хакас хазыңнар,
Чир-суубысты

Ипти чазапчатхан.
Иліг-алтон сүрместіг
Хыс осхастар.
Торғы тадар
Көгенек кис салған.

Хакас көгенектіг
Ах хазыңнар,
Чирімде суулас
Турыңар хачан даа!
Сігерге көөленіп,
Хара пастар
Сіліг көглер
Көглессіннер таңда даа!

(Г. Кичеев)

Тексттің темазын чарыдары. Тексттің ады темаа чағын ма?

Өөн сөстерні таныхтиры. Хайдағ олар чоох чардығы полчалар? _____

Пирілген кибеліс кізінің көңніне хайди теелче? «Хакас хазыңнар» кибелістенер минің сағыстарым» улуғ нимес сочинение _____ паза-ры. _____

8 идер тоғыс. Компьютер ус парған. Аның сылтаанда, хоос тексттің үзігінің істіндегі чоохтағлар, орыннарын чідір салып, прай сайбал парғаннар, тексттің содержанияезі тискер иде алыс парып, ай-пораан пол парған. Тексттің чоохтағларының изертізін, орта таап, кирек орынға турғызары.

(1) Оларның алғыстаанына хузух ағазы, көк сабалынаң на паарсах суулап, өрінізін читірген. (2) Аңнар-хустарға, кізілерге торымнарын пір дее харанмин сыйлачаң. (3) Че хайдағ даа хыйал көрзе, ол ибіркізіне чахсы ла идерге сағынчаң. (4) Хысхы харааларда соохха тооп турған,

чайғыда чылыға өрінген. (5) Абый хузух чуртазында көп ние көрген.

(С. Карачаковтинаң)

9 идер тоғыс. Сочинение темаларына хоос литературанан килістіре эпиграфтар табары.

Сочинение темазы	Эпиграф
Уучамның нимахтары	«Изен, уучаң, оолгың айланды, Син ам даа сал чиитче пас чөрзін» (М. Р. Баинов)
Ынархас – улуғ күс	«Андағ чонға кем сыдап алар, Андағ чоннаң кем ас полар?!» (Н. Г. Доможаков)
Күскү пістің чирібісте	«Күскү пістің чирібісте Күлімзіреп пайытча» (М. Р. Баинов)
Көөленістің ікі ханады	«Ирепчи ааттың хыныс көбөнөң Иртпес сілиинен сыңыраан» (М. Н. Чебодаев)
Ноо даа кізесе поэзының суу тадылығ	«Пазох өскен-төрөөн чирімде Ах холның киизінең тынчам» (В. Г. Майнашев)
Олған тузы ... «ханаттығ ла осхас»	«Көөк сыңырастығ ағылча Олған күннерінің ырын» (В. Г. Майнашев)

10 идер тоғыс. Хайдағ поэт, драматургтанар чоох парча. Фамилия, ады-солазын адап пиріңер.

В. Солоухин: «Поэт чоохты поэзының чоңының адынаң апарча тирге чарир. Россияда андағ национальной поэттер астар».

А. А. Кызласова: «Тірілген тастар» ойынны көрген соонда, кізінің пазына иледе сағыстар кірче. Ам өсөткен чиит улус чахсы пілзін, хайдағ полған, хайди чуртаан хакас чоңы».

М. Р. Баинов: «Абалығ холнаң» тоғасханча, мин андағ сіліг ойын көрбесем».

И. П. Топоев: «Мин ... улуғ нанчыма паза хыйға үгретчїме санапчам».

Тексттің планы

Тексттің полған на чардығын адап салары.

Чардыхтарның адын изерістіре пазары.

Пастағызын, текстті ситкіп хығырары.

Тексттің содержаниязі толдыраынаң планда чарыдылғанын сыныхтиры.

Тексттің темазын паза өөн сағызын чарыдары.

Тексттің чардыхтары таныхтиры.

Тексттің планын – чардыхтарның аттарын пазары.

II чардых. Сочинение пазарға үгрениринең методика ондайлары

Пазып толдырар тоғыстарның аразында иң пөзік паалығ, чайаачы паза істезіліг тоғысха сочинение пазары саналча. Интернет пастыра наа авторларның ол-пу хоос произведениелерінең танысханы, хоос литератураны хығырғаны, өнетін үгретіг пособиелерінең танысханы үгретілерге ідөк туза ағылча.

Иди 5-6 класстарда мындағ өөн көрімнер киректелче. Олар – аймах изложениелер пазары; сурығларға нандырығ пирері; хоостарча паза сөспектерче сочинение пазары киректелче.

7-8 класстарда, тізең, киндее, спектакльға, кинофильмге үндезіг пазары.

10-11 класстарда – публицистика ондайлығ сочинение.

Сочинение – ол чайаачы ондайнаң пазылған текст. Програма кирексіністері хоостыра, хакас литература уроктарында үгретілер хоос текстті хығырчалар, үзүрчелер, олох туста чоохты орта пүдирчелер, чоох алысчалар, хоос чоохтанчалар, сағыстарын толдыраынаң читіретге күстенчелер, пос сағынып, авторскай текст чайапчалар. Мында пазып толдырар аймах тоғыстарға улуғ үлүс түсче. Сочинение чайыры – пазып толдырар тоғыстарның пірсі полча. Үгретілер сочинение хоостыра постарының пілістерін, сағыс-көгістерін, көңнілерін алғытчалар. Авторнаң, чаразып алай чараспін, постың көрізін читіретчелер; ол-пу халых чуртастағы сидіктелчеткен, пөгілбеен сурығлар пастыра паалағ пирчелер; хоос произведениеде сомнал парған ибіркі сілігні, чир-чайаанның тынызын, аның арығ күзін чарытчалар; литература омаларның матыр хайыныстарына поғдархапчалар; оларның күстіг, төдір пазынмас тудыныстарына, чалахай хылиина көөгерге күстенчелер. Ідөк сочинение чайапчатса, үгретілернің пілістері хойыпча, сағыс-

көгізі алғыпча, хоос тілі тилипче, орта, өтиг чоохтанарға паза литература тілінің ондайларын орта тузаланарға көнікче. Сочинение пазар алнында, ұтренчі, тілег системаларнаң тузаланып, илеседе тілег тоғыс итче, кирек хоза литература таапча. Прай ол тоғыс ағаа чуртас ондайын сизінерге, чон аразындағы теелістерні паалирға, оң омаларның чуртас чолына поғдархирға, чонның хыйға сағызын, алтын паалыг кибірлерін, культуразын хайраллирға, темаа килістіре материалны таллап пілерге көніктірче.

Ўтренчінің чайаачы тоғызы (сочинение) олох текст полча, хайзы сағызы хоостыра істінде палғалыстыг чардыхтарнаң пүтче. Программа кирексіністері хоостыра, сочинениені чайир изертис чолын үзүр көреелер. Сочинение пазар изертис:

- чайаачы тоғысты пазар алнында сидіктелчеткен, ағырсым сурығны табары, аны орта таныхтиры,
- килістіре чарадыг (тезис) пазары,
- сочинение темазын ілезіне сығарары полча.

Көзидімге алза, сурығлыг чоохтаг чили адалчатхан темаларда сидіктелчеткен сурыг турғызылча. Удаа тузаланылчалар сурығлар: хайдағ? ноға? хайди? Көзидімге: «Ноға сын көөленіс – кізінің ікі ханады полча?» (хакас прозазы хоостыра). С. Есениннің паза В. Майнашевтің поэзиязы хайди төйилелче?»

Хайдағ ондайнаң сочинениенің өөн сағызын ілезіне сығарары. Мында посха сурыг турғызарға чарир: хайдағ сағыстарны читіерге сағынчабыс? Ноға? Нименің үчүн? Сочинение – ол кічіг істезігліг тоғыс, аннаңар литературоведтернің сағыстарын орта читіерге кирек. Чайаачы тоғыстың өөн сағызын иптіг паза наука саринаң киртістіг киречілир үчүн литературоведческой тексттернің үзіктерінең (хоза материал) тузаланарға чарир. Литературоведтернің – К. Ф. Антошин, В. А. Карамашева, В. П. Прищепа, А. Л. Кошелева, Н. С. Майнагашева, Н. Н. Таскаракова – статьяларынаң хай пірее көзидімнер пирерге. М. П. Боргоякованың методика пособиелері сочинение пазарынча кирек материалларға уғаа пай.

Литературоведческой материал ол-пу сағысты киречілерге полысча, аннаңар оларнаң орта тузаланарға, үзүріг иртірерге киректелче. Сочинение пазарға тимненчеткен үгренчі киректелчеткен хоос текстнен үзіктер азынада тимнепче, хайзылары ідөк чайаачы тоғыстың өөн сағызын тиреннендірерге полысчалар. Ұгретчі урокта кирек цитаталарны табарына, оларны орта таллырына, өөн сөстер адырына улуғ хайығ айландырча. Таныхтирға кирек, цитаталарнаң, өөн сөстернең тоғынары – улуғ тоғыс. Олар сочинениенің чарадығларын (тезис) киречілепчелер, чайаачы тоғыстың өзені полчалар. Полған на үгренчі пос алынча хынығ паза чапсых материал тимнепче, тузаланча.

Сочинениенің содержаниезінің өзенін үзүрері.

– Ниме өөн паза ниме өөн нимес полчатханы чарыдылча.

– Изерістіре чайаачы тоғыстың планы, аның пүдізі, ідөк чарадии (тезис), аны киречілепчеткен материаллары (аргумент) паза салтары үзүрілче.

– Сочинениенің чарадиин киречілепчеткен нинче материал (2 алай 3) кирек полчатханы үзүрілче.

Киречілепчеткен материалнаң орта тузаланарға паза оларны пічікте ідөк орта таныхтирға. Мында пір ле сөснең нандырарға киліспинче. Нинче киречілепчеткен материал кирек, ол син тузаланарға. Уғаа көп киречілепчеткен материал полза, сочинение рефератха төй пол парарға айабас, пасчатхан кізінің поэнының сағызын оңнирға сидік. Сочинениенің чардыхтарында өөн чоохтағларны паза сөстерні табар тоғыс иртірілче паза киречілепчеткен материалларны читкіче, ишти тузаланары көрілче.

Таныхтирға кирек, үгренчілер сочинение пазарынча тимнегліг тоғысты үгретчінің устағ-пастаанаң толдырчалар. Че түрчеден, пос алынча тоғынарға үгренчелер. Андағ ондайнаң цитатнай план пүдірілче, план өөн сөстернең алғыдылча. Киречілепчеткен материал өөн чоохтағларнаң, өөн сөстернең алғыдылча. Ұгренчілер пу тоғысты, паспин, хада-пірге толдырчалар, хысхачахти конспект пасчалар, киречілепчеткен материалның содержаниезін үзүрчелер, темаа килістіре таллапчалар. Сочинение темазы паза пүдізі дее

төбй полза, полған на үгренчі поэына чағын материалнац тузаланча, аннаар олғаннарның чайаачы тоғыстарының содержаниезі төбй полбинча. Андағ ондайнац үгретчі үгренчілернің чайаачызын алғытча паза оларны орта істезіг чолға көстепче. Ұгретчінің устаанынац, олғаннарның алынча наа сағыстар төріпче, пілістер сині пайыпча, хайзылары сочинениеде орын таапчалар.

Таныхтирға кирек, пазып толдырар чайаачы тоғыстарның аразында иц аар тоғыс сочинение пазары полча. Сочинение үгренчінің пос алынча чайаачы тоғызы полча. Сочинение пастыра үгренчі поэының тиксі пілізін көзітче паза сағызын, көннің чарытча. Сочинение пазары чайаачы тоғысха саналча. Олох туста санға аларға кирек, сочинение пазарында үгренчілер пір тиц пілістіг ниместер. Алынча үгренчілерге сочинение пазары ниик сарых полча, че пасказына, тізец, сочинение пазары уғаа сидік тоғыс полча. Аннаар үгретчее сочинение пазарында пір синде нимес алғыдылған көнігістіг олғаннарнац чайаачы тоғыс толдырарға килісче.

Мында үгретчее аймах синнің пілістіг үгренчілернен тоғынар үгредіг технологияларға төстенерге чарир. Пу технология хоостыра:

1. Уйан пілістіг үгренчілер цитаталар таапчалар, сочинениенің өөн чарадығларын чарытчалар паза үзүрчелер.

2. Ортымах пілістіг үгренчілер көзідімге пүдірілген алғым конспект тимнепчелер.

3. Чахсы пілістіг үгренчілер сочинениені чайирында, өөн чарадығларға (тезис) төстеніп, пос алынча тоғынчалар.

Андағ ондайнац сочинение пазарға тимнегліг тоғыс пір системаа айланча.

Чарадығ (тезис):

– сидіктелчеткен (ағырсым) сурығны табары, орта адиры, ноғаданар таллап алғанын киречілірі;

– пастағы киречілепчеткен көзідімні (аргумент) читірері;

– ікінчі киречілепчеткен көзідімні чарыдары;

– чахсы пілістіг үгренчілернің үзінчі киречілепчеткен материалны тузаланары;

– сочинениенің салтары.

Ол оңдайнаң, сочинениенің изертізі мындағ:

өөн сағыс / тезис, аны киречілірі / 2-3 аргумент; 2-чі өөн сағыс, аны киречілірі. Кирек материалға төстөнері, өөн сағысты оңарылыстығ паза хоос чарыдары темадаң хыйа парбин, аны орта читігері киректелче.

Сочинениенің пүдізі.

– Хайди дее сочинениенің чардыхтары пос постарынаң палғалыстығ полчалар.

– Сочинениенің пүдізі аның темазынаң ідөк палғалысча.

– Сидіктелчеткен (ағырсым) сурығны – чарадығны чарыдары (аннаоох артых, сурығ пирип), аны киречілірі (50-60 сөс), тетрадь лизінің үзінчі чардығы полча.

– Пастағы киречілепчеткен материалны төйлеп алай тоғыртын чарыдары.

– Ікінчі киречілепчеткен материалны чарыдары.

– Киречілепчеткен көзідімнер нинче-де чардыхтығлар, абзац оңдайнаң пазылчалар.

– Хоос произведениелердең көзідімнер алып тузаланары.

– Көзідімнер соонаң кічіг салтар идері.

– Халғанчызын, өөн салтар (сочинениенің өөн сағызы, *андағ оңдайнаң, пістің көрізібіснең, иди*, ан. даа п. сөстернең пастирға). Сочинениенің улии – 300 сөс, 2-3 тетрадь листтері.

Сочинениенің өөн көрімнері. Ниме хоостыра пазылғаны (позы көрген, улуғлардаң алай хада үгретчеткеннердең искен алай поэты араласхан хайызығлар хоостыра; пірее книга, спектакль, фильм алай хоос хоостыра; чайаачы оңдайнаң пазылған – полталығ хоостар, сочинениенің пасталғаны алай тоозылғаны хоостыра, кибеліс, тахпах, нымах чайиры, ан. пасх.).

Пос алынча тоғынғанының сині хоостыра – үгретчінің устаанынаң, прай класснаң, өменең тимненгені; пос алынча тимненгені.

Тексттің пазылған оңдайы хоостыра – искірігліг; хоости пазылған; поэтының сағызын чарытхан.

Тілі хоостыра – хоос стиль – чир чайаанны, искіріглерні, хоос чоохтар пасханы, полған нимелердеңер искіргені, ан. пасх.

Темалар хоостыра сочинениелер ікі пасха көрімніг полчалар:

- үгрэнген литература произведениезінең палғалыстығ;
- чайаачы алай пос ондайлығ.

Пістің хайиибысты литература уроктарында үгрэнген литература произведениезінең палғалыстығ сочинение пазар ондайлар тартча. Произведение хоостыра сочинениеде өөн матырның омазы үзүрлче, ікі матыр тиннестірілче алай нинче-де араласчатхан матырлар үзүрлчелер. Ідөк ікі алай аннаң даа көп темалары чағын произведениелерні, тиннестірің, сочинение пастыртарға чарир. Көзідімге, «Ада чир-суғның омазы хакас поэзиясында» темача аймах авторларының кибелістерін аларға чарир, оларның төөй сариларын іле көзідерге, пасха сариларын таныхтирға. Авторның тиксі чайаачызы хоостыра үгрэнчелернің пілістерін сыныхтир үчүн, көзідімге мындағ темалар пирерге чарир: «В. Г. Майнашевтің поэзиясында чонның алтын паалығ кибірлері», «Ир кізінің істінде изерліг ат чызаан» М. Туранның чооғы пастыра».

Пу сарыхта маңнаныстығ тоғынарға үгрэнчее духовнай культурача, тархынча пілістер киректелче. Мында тілег системаларнаң өткін ынағласханы, хоос литератураны хығырғаны, өнетін үгрөдіг пособиелерінең танысханы оларға туза полар.

Чайаачы сочинениеде үгрэнчинің сағызы өөнінде аймах сурығлар хоостыра чарыдылча. Үгрэнчі сағамғы чуртас сурығларына теелче, постың чайаачы көрізін читірче. Мындағ сочинениеде литература произведениезінең палғалыс полары көрілче паза хакас литературазының сағамғы тустағы орнын, тузасын, чуртаснаң палғалызын хайди сизінчеткенін читірче. Ундубасха кирек, пос сағызын, хоос көрізін хынған кибеліс чолларынаң алай чон сөспектерінең киречілепче. Сочинениені тоосчатса, салтарларда пасчатхан кізінің тиксі пілістері, чайаачы көрізі іле сығарылча.

Сочинениенің толдыра пазылғанын цитатанаң тузаланғаны киречілепче. Көзідімге алза, «Иң чохсы

көннібісті Ада чир-суубысха чарыдаанар!» (М. Н. Чебодасев); «Хайдар учухчазар, сағыстарым?» (М. Е. Кильчичаков); «Махачызы пар чон – ол илбек чон» (С. Е. Карачаков).

Сочинение пазар өөн кирексінистер

Сочинение хоос тоғыстың текстін чахсы пілерін киректепче. Хайдаг даа темаа сочинение пасчатса, произведениенің прай текстіне төстенері көрілче. Көзідімге, «Ағас-суғ омазы хакас паза түрк чонның литературазында» тема хоостыра сочинение пасчатса, мындаг сурығларға өнетін теелерге:

– Ноға авторлар ағас-суғ омазын хоос произведениелерде чарытчалар?

– Хайдаг ағас-суғ омазы хакас паза түрк чоннарның лите- ратуразында удаа учурапча?

– Ағас-суғ омазының чайапчатханында хайдаг фольклор төстее полча?

– Ағас-суғ омазы хайдаг омаларнаң палғалысча?

– Ағас-суғ омазын хайди паалирға чарир?

– Чир-чайаанны паза ағас-суғ омазын хоостирында хайдаг тиннестіріглер, метафоралар, тірілдірістер, ан. пас. кирек- телчелер?

Сочинение темаа килістіре пазылча. Теманы таныхтачаң өөн ондайлар: тексттің ады; текстті пастапчатхан алай тоос- чатхан чоохтағлар; өөн сөстер. Пу таластығ кирексінис ни- мес, че піреде аны толдырары сидік полча. Ноғадаңар?

Сочинениеде пасчатхан кізінің көңні ідөк пілдірілерге ки- рек. Искіріг ондайынаң чайалған текстте піреде сурығлығ паза хысхырымның чоохтағлар кирибізерге чарир. Сурығлығ чоохтағ ідөк ікі чардыхты палғалыстырарға полысча.

Сочинениеде алчаастар полбас учўн, пазылған текстті, ситкіп, хати-хати сыныхтирға кирек. Синтаксис алчаастары иділчеткен өөн сылтағ – ол узун чоохтағлар пүдіргені. Орфо- графия алчаастарын итнес үчўн, орта пазары саринаң сидік сөстернең тузаланмасха кирек. Сидік сөстернің орнына оларның чағын тузалығ сөстерінең тузаланарға чарир. Ідөк азынада өөн сөстерні сағын саларға кирек, анаң оларны чоохтағларда килістіре тузаланарға.

Хакас литературасынаң пір тиксі сыныхтаг сочинениең көзидінері

Литературоведческой үзүріг ондайлыг сочинениең изертізі

Тархын паза культура сурығлары

Сочинениең темазын таллиры. Авторның чуртас паза чайаачы чолы, хоос произведениең төстелгені, аның тузаланған материаллары Хакасиядағы тархын хайыныстарнаң палғалыстығ полғаны.

– Литература материалына төстенгені.

– Сөс хоосчызы поэзияның чайаачы произведениеңде хайдаг өөн сидік сурыға теелче?

– Хайдаг таластығ сурығларнаң (чахсы / хомай, орта / саба, ах / хара, оң / оң нимес, мораль сурығлары, чонның хыйға сағызы, чонның үгредии, Ада чир-сууна хынары паза даа пасх.).

– Тексттең (3-4) көзидім: өөн оманың хылығы-ондайы, аның тудынчатхан ондайын паалиры; оманы чарытчатхан, аның сағызын, чооғын, тудынчатхан паза хайынчатхан ондайын тексттең алылған цитаталарнаң киреңилесні; өөн нимес матырларның хайынызы, оларның произведениең полгазын пүдирчеткен орны, оларны чарытчатхан тексттең алылған цитаталарнаң тузаланары.

– Произведение пастыра пазылған критической статьялар. Литературоведение материалларнаң тузаланары.

– Паалиры, салтарлар идері, произведениеде көдірілген өөн сурығның пүүңгі орны.

Хыйға сөстер паза кееркестіг произведение пастыра сочинение-эссе пазары

Сочинение-эссе улуғ нимес, пос ондайнаң пүткен чайаачы тоғыс (сочинение) полча. Эссе публицистикада, философияда, хоос литературада учурапча. Аның өөн пөгіні: сөс чайаачызының ол-пу тема алай хайдаг-да сидік сурығ хоостыра сағызын алай көрізін пос ондайлы читіреті. Сочинение-эссе пүдізі хоостыра пос ондайлыг полча. Аның чардыхтарына *кіріс, өөн чардых, тоозылганы* кірче. Мында кіріске өөн хайығ салылча. Кіріс ікі алай үс пөліктіг полча.

Сочинение-эссе хоос произведениенџ палгалыстыг. Пос ондайнаң пазылған чайаачы пічік – хоос произведение пастыра чайалған тоғыс. Сочинение-эссені пасчатса, үгренчі, сағызынаң үлезіп, пос көрізін читірче.

Сочинение-эссені мындаг пїлдіріглер таныхтапча.

– Алынча тема алай сурыг. Сочинение-эссенің темазы пїлдістіг паза онарылыстыг полча. Көзїдімге алза, «Кічігден хада килген иң не чахсы көңнібісті илбек Ада чир-суубысха чарыдааңар!», «Ах хар осхас, олар арыглар, олаңай ла минің сөстерім», «Ирбен ызы, ирбен ызы – төреен чирімнің чызы!», «Хачаннаң ноо даа чонда хайчы төр пазында одырчан» паза даа пасхазы. Таныхтирға чарир, сочинение-эссенің ады, теманаң көні палгалыспин, ибіре чоохтыг полча. Сочинение-эссе пастыра пос сағызы паза көрізі читірілче. Сочинение-эсседіе пос көрізі чарыдылча, олох туста ол кизе-тоғыр нимес, че аймах саринаң сомналча. Сочинение-эссе алынча авторның чайаачы тоғызы полча. Сочинение-эссе пастыра авторның сағыс-көгізінен, сағысырастарынаң, иптїг хылығы-ондайынаң, аның ибіркі чир-чайаанға теелчеткеннен танысчалар.

– Улуғ нимес тоғыс полчатханы.

– Пос пүдістіг чоох.

– Олаңай чоохха төйї полчатханы.

– Хайдаг-да хайхатчатхан ниме. Хығырыгчының хайиин тартар үчүн хайхатчатхан алынча ниме чоохтың істінде поладыр.

– Азых полчатханы. Автор, чоогын тооспин, хығырыгчаа алынча сурығны узарадарға ондай пирче.

– Пос алынча, пай тіл. Эпитеттерге, метафораларға, тірілдірістерге пай тіліг чоох.

Сочинение-эссе үс чардыхтыг чайаачы хоос тоғыс полча. Пу тоғыстың пасталғаны кіріс полча, анзы – пастағы абзац. Кіріс үс кизекнен пүтче: *магнит*, піріктірілчеткен информация, чарадыг (алай сочинение-эссенің изертізі).

Магнит пастағы чарадыға килісче. Аның өөн пөгіні: үгренчінің пазылған чоохты хығырарына хайиин тартары, аптиры. *Магнит* ондай чоохтың пазын хайдаг-да парчан

хыныҕ, чапсых нимеден пастирга көстөпчө. *Магнит* ондайның изертизи мындаҕ. Пастаҕызын, сурыҕ турҕызары. Андаҕ ондай хыҕырыҕчыны эссени хыҕырарҕа саңай тартып алча. Икінчизин, чоохты хайдаҕ-да удаа учурабинчатхан чуртастың таныҕларынаң пастыры. Ұзінчизин, чоохты сахта-баан нимеден пастыры. Төртінчизин, чоохтың хайдаҕ-да хыйҕа сөстөрнең пасталҕаны. Эссе сарыхнаң тоҕынчатса, мындаҕ нимелерге хайыҕ салары киректелчө. Эссениң өөн саҕызы чоохтың пазында чарыдылчө. *Магнит* ондай хақан даа пастаҕы чоохтаҕда тuzаланылчө. Кірістің халҕанчы үзигінде, *магнит* ондай соонда, нинчө-де чоохтаҕ өөн теманаң палҕалыстырарҕа полысчө. Анзы хоза информация полчө, хайзы піріктірчөң информацияа төстөг пірчө. Чарадыҕ – чоохтың кірізінің халҕанчы үзигі полчө, пір-ікі чоохтаҕнаң пүтчө. Автор хыҕырыҕчөа мыннаңар нимедөңөр чоох парарынаңар искірчө. Өөн чардыхта, тізең, авторның саҕыстарынаң толдыразынаң танызып аларҕа чарир, олар чарадыҕнаң палҕалыстыҕ полчө. Мында өөн саҕыстар, киречіленістер, көзидімнер читкичө пірілчө. Тоозылҕанында, автор, саҕыстарына төстөне, салтарларны чарытчө.

Кибеліс хоостыра пасчаң сочинение изертизи

1. Кибеліс, поэттің чайаачызындағы аның орны.
2. Кемге алай нимесе пу кибеліс чарыдылчө?
3. Кибелісті пастаҕызын хыҕырған соонда хайдаҕ саҕыстар төріпчө?
4. Кибелістің көө пар ба, сизіндер бе?
5. Хайдаҕ хоос ондайлар кибелістің көңнің көдірчө?
6. Кибелістің пүдізі.
7. Хайдаҕ саҕыстарҕа кибеліс хыҕырыҕчыны түзірчө?
8. Хайдаҕ кічиг тема өөніне айлан парчө?
9. Кибелістің өөн саҕызы.
10. Кееркестіг оманың көңні.
11. Хайдаҕ хоос ондайларнаң кееркестіг оманың көңні, саҕызы көзиділчө?
12. Хайдаҕ көңніліг кибелісті хыҕырҕазар?

Сочинениені паалиры

Сочинение үчүн «5» паалаг:

Тема тирең паза толдыразынаң чарыдылча.

Фактической алчаастар чоғыл.

Сочинениенің содерганиезі, сайбалбин, иптіг, соон сүрістіре пирилче.

Пай тілліг, синтаксис паза морфология саринаң алчаастар чох.

Тексттің пір стилиг пазылғаны.

III чардых. Алынча сөс чайаачыларның хоос произведениезі пастыра сочинение пазарынча чөптер

И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғы хоостыра сочинение пазары

Улуғ класстарда (өөнінде 10-11 класстарда) полған на поэт-писательнің поэтической алай прозаической тоғыстарын үгринген соонда чайаачы тоғыс пазылча: сочинение, эссе, реферат, проект, аннаң даа пасх.

Иди И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғы хоостыра сочинение пазарын алып аларбыс. Өөнінде мындаг темаларға хайыг айландыраарға чарир: текстте учурапчатхан матырларның омаларына, чоохтың пай тіліне, авторның узына, туғаннар аразындағы палғалыстарға.

Матырларның омаларын чарытчатса, иң пастағызын, кем ол полчатханын, ноо чирде чирліг, ноо суғда суғлыг, ады-солазы, төріткен іче-пабазы кемдір.

Пу чоохта прайзының даа төреен чирлері аалдаңнар. Каратина үлче Тайса хызынаң, Арсис кізөзінең, хызының өөрезі Илона городта чурттығлар.

Өөн матыр Камзар институт тоосхан, ам, тізең, аалда үгретчи полча. Іче-пабазы тоғысха күстіглер, аннаңар халын чурттығлар. Оларның родта киреенче хыралбас, алып чон.

Тастындағы көрімнерін пасчатса, тексттең тузаланары көрілче алай ба постың сағызынаң, көрізінең читірерге чарир.

Көзидімге алза, Каратина үлчезіненер автор піди пасча: «Чабыс сынның тадар көгенектіг инейек. Хара хыл плат тартын

салған, чалбах наахтығ, хойығ тырысхатары чалбах сырайынча көгліг ойласханнар. Аның тырысхах, күнге харалта көй парған холлары прай нимені иптiг паза чапчаң иткеннер. Чоохтазарға күс, чапчаң хайыныстығ».

Матырның тастындағы көріміне паалағ пирері.

Илона хыстың тастындағы көрімінең танызары: «Хыстың сөөлмек арах иптiг сырайы соохха улам сіліг иде хызар партыр. Хара тушьнаң теертiбiскен кiрбiктерi паза кiрбiктерiнiң үстүнде хара карандашнаң сырлан салғаны аның харахтарын улам улуғ паза хайхастығ иткеннер. Ол хара вельвет ыстаннығ паза көк торғы кофталығ полған. Көксінде ілчiрбечекте чылтырах алтын өңнiг кулон пызыңнапчатхан. Иңніне чайылған халын хара састары алтынаң хулах пулииларында, суғ тамчығы чiли, тоғылах ызырғалар чылтырасханнар».

Идөк тастындағы көріміне үстүндегі көзiдiмнер хоостыра үгренчi паалағ пирче. Текстте чох полза, постың сағызынаң, көрімінең хайди көрiнчeткeнiн пасчалар.

Аның соонаң матырның істiндегi хылығынаңар пасчалар. Итчеткен киректерi, тоғызы, сағызы, көрiзi, пай тiлi, көңнi хоостыра, пасха кiзiлернiң аннаңар чоохтанчатханы сығара паалапчалар.

Көзiдiмге алза, текст хоостыра Камзар мындағ хылых-ондайлығ көзiдiлчe: ах сағыстығ, аллығ чүректiг, тоғысха күс, амыр, пазымнығ, сизiктiг, улуғны улуғлапчатхан, иптiг чоохтығ, тудыстығ, кибiрлiг, пик сындырлығ, родын, туғаннарын пiлчeткeн, ырах көрiстiг, пай тiллiг.

Прай пу үстүнде адалған хылығын, ондайын тексттен киречiлeпчeткeн көзiдiмнер пирiлчe. Ағаа хоза, аның омазын өзiстe көрeргe кирек.

Көзiдiмге алза, «Камзарның үлчезiнeң хызы Тайсаа көннi чатпаңаң. Тайса Камзарның пичезiнe килiсчe, чe хачан оларзар килзең, ол кiзiнeң хайди-да хыныхсыбин чоохтасчатханға төйi.

– Изен, Камзарах, хайди үр полбадың пiстe.

Тайса позын iди лe Камзарах тiпчeтсe, Камзарның хылығы тутчаң. Хайди-да нимee салбаачых ла полчатханға төйi. Амды

аның ачых-чарых сырайын көріп, пір дее хайтпин, өөрезі Илонаның ніскечек айазын сиберли тутхан: Камзар».

Хайди сизінчебіс, аның кічігдегі тарынчах хылығы алыс парған. Мында аның өзізін көрчебіс, сағыс-көрізі өс партыр.

Автор турғысхан сурығны Камзарның, чоохтың өөн матырының омазынаң, палғалыстырчалар. Хайдағ сурығ автор турғысча?

И. Топоев «Туғаннар» чоохта пүүнгі чииттернің, ис-пайға, арағаа тартылып, улуғ чонның кибірін ундупчатханнарын, ол санда чағын туғаннар аразындағы пик палғалыстар сайбалчатханы, сағамғы туста удаа учуридыр.

Андағ сурығны писатель поэзының чооғында турғысча.

Камзар, Каратина үлчезінің Орина өөрезінің аалдаң килген Исай оолғына чииттер күлчеткеннерін сизін салып, пу турадан сыға халған, парыбысхан.

Аннаңар автор піди пасча: «Камзар, поэзын сығара тептірген адайахха төйлеп, ачырғана күлінібіскен. Кірлесче ағырин түзіп, тасхар сыххан... Чиит оолны хысхы чир-чайаан на ибірче, аның аар сағыстарына үндесчеткен чіли: «Харасхы көк тигірдегі толдыра ай, Камзарны айапчатхан чіли, мөніс чараан. Чылтыстар, соохха тоңан чіли, көрінмес тее иде *чыырылыс* парғаннар. Ограда істіндегі чабызах, тиңни турғлабысхан күмүс ағастар хысхацах көлеткілерін поэзыдыбыстырлар».

Камзар табар ба паза чол Каратина үлчезінің туразынзар, аның хызынаң тіл алыс полбинчатханда? Кирек пе андағ Тайса осхас туғаннар? Ноға ачы харындас-пичелер пос постарынаң ырапчалар, оортах полчалар?

Кем пыролығ?

Нандырығны сочинение пасчатхан кізі, ибіркі чуртастаңар сағынып, поэзы пазарға кирек.

Матырның омазын өзісте көрчетсебіс, текстте мындағ көзідімнер киречілепчелер. Камзар, пірдеезіне тарынчатханын көзітпин, хырыс-табыс итпин, үлчезін хомзындырбин, городта итчең киректер пар тіп, сыға халған.

– Камзар, одырып, сыырығыбысхан. Ағаа ол туста, үлчезінзер хатап көдіріліп, чалаастанып, прай полған нимені ундудып,

чылыг төзексер чадыбызары килген, че ол одырған. Анаң, аар чүгін тастаан чіли, ниик тура түзіп, тонындағы харны хахтабысхан. Хараағы городча хаалап сыххан.

Хайдар ол парған? Нандыра килгенге төйи бе алай төйи нимес пе?

**«И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғының тілі»
тіп сочинение пазары**

И. П. Топоев чооғында чон тілінең уғаа иптіг паза килістіре тузаланча. Пу чоохтың тілі уғаа хоос, пай, өөн хакас кізінің тілі.

Амды ол хоос сөстерні алынча көр көрербістер.

И. П. Топоевтің чооғында аймах-пасха фразеологизмнер.

Көзидімнер:

Көңні чатпасха (хынмасха, көңні көдірілбеске).

Че Камзарның үлчезінің хызы Тайсаа көңні чатпачаң.

Хырт көрерге (кізее тарынарға, хынмасха).

Сағыс ойлирға (табырах сағынғаны).

«Саңычахтарны алыстырыбыстырлар», – ойлаан сағыс.

Ахтанарға (пырозын тастанча).

– Та-а, маң чох пол парча, – ахтанған Камзар, иркін алтап.

Мойнына одыرارға (тоғынмин, кізі күзінең чуртирға).

– Син амырзың, мойныңа одырыбызарлар.

Пос чөрерге (хоных хонмаан кізі).

– Итсе-де, ол ипчі ам даа алғалах, пос чөрчеткен оол.

Хабына түзерге (піліп аларға).

Камзар Арсистиң суриин ис полбин халған, че анаң хабына түзіп, аның көңніне чаразып, хормачылана нандырған:

– Та-а, маң чох ла пол парча, – позы харах пулиинаң хыссар көрібіскен.

Харахтар чылтырларға (өрінерге).

Аның ніскечек харахтары чылтырасханнар.

Нимее салбасха (улуғлабасха, хынмасха).

Ирінің мойнында одыр салған, анаң пасха кізілерні, пөзік үгретии чохта, нимее салбасха полча.

Күлкі сағыннар (хатхырарға)

Харахтарында күлкі сағыннар ойнасханнар.

Хылых тударға (тарынарға).

Тайсаа, позын іди ле Камзарах тіпчетсе, хылығы тутчаң.

Нимее чарабасха (пір дее ниме итпеске).

Постарың пір дее нимее чарабинчазар!

Фразеологизмнер кізі хылығын, чарых сағыстарын тирен чарыдарға полысчалар. Оларны олаңай чоохха кирзе, чоохты көдірчелер, аны поэтической итчелер.

Чоохтарында диалект сөстєрі учурапча: сегее, міне, өте халған, нойма, мегее, ирїстіг, ан.п.

Көзїдїмнер:

Нинче час сегее полдычых?

– Камзар, Арсис, міне Исай, хада өскен өбремнїң оолгы.

Хараа тооза айлан чөрчем... Ирїстіг нимес.

Үстүнде пирілген диалект сөстєрі аалда чуртапчатхан пістїң өбекелерїбістїң чооғын киречїлепчелер. Кїзілернїң чооғы хоостыра хайдағ аалда чуртапчатханын піліп аларға чарир.

Чоохта тоғасчатхан тиңнестїріглер.

Көзїдїмнер:

Туралар көзенектерїнде анда-мында көгліг одычахтар тамыл сыхханнар. Олар ырахтын конфет чачыннары осхас полғаннар.

Учуп парған яблах осхас сырайлығ, алтындағы ирнї түс парып чөрче.

Ирнїне чайылған халын хара састары алтынаң хулах пулииларында, суғ тамчығы чїли, тоғылах ызырғалар чылтырасханнар.

Илона, хоосха ла чїли, сөөлініп, сырлаан тырғахтығ нїске салааларынаң сигарета сығарып, Арсис тут пирген зажигалканаң тамысхан.

Аның үр ниместе ле өрчїліг, сарнаадағ көңнїне чөгет сүртїбіскен осхас полған.

Камзар, позын сығара тептїрген адайахха төбїлеп, ачырғана күлїнібіскен.

Анаң, аар чүгїн тастаан чїли, ниик тура түзіп, тонындағы харны хахтабысхан.

Пїрсї көгліг, паза пїрсї оо осхас сарығ, пасхазы хызамдых...

Ўстүнде пирілген тиңнестіріглерні тuzаланып, автор матырларның омазын толдыра көзітче.

Чоохта учурапчатхан хадыл сөстер. Матырларның тілін хадыл сөстер пайытча. Олар уғаа көптер.

Көзідімнер: анда-мында, пала-парха, ачых-чарых, аны-мыны, пар-чоғын, аях-чірчелер, ай-пораан, паба-ічезінзер, сөп-сап, аал-городтарда, ас-суғдаң, удур-төдір, кип-азағы, чоох-чаах, пір-ікі, одырып-одырып, ан. п.

Ачых-чарых, кізінең иптіг ле чоохтасча.

Ипчілер, хости одырыбызып, аны-мыны чоохтаза халғаннар.

Анаң, кил, оларны, пар-чоғын салынып сыйлапча.

Мындағ хадыл сөстернең тuzаланғаны авторның иптіг, кибірліг, пай тілін киречілепчелер.

Эпитеттер, метафоралар, тірілдірістер.

Көзідімнер:

Хойығ тырысхатары чалбах сырайынча көгліг ойлазыбысханнар.

Түрчедөң скобрадағы хайах көгліг тычырап сыххан.

Прай пөліктерінде тура саңай ла чалтырапчатхан.

Ізіксертін инейнің чалахай үні истілчеткен.

Харахтарында күлкі сағыннары ойласханнар.

Стол кистінде аар сымзырых полыбысхан.

Ограда істіндегі чабызах, тиңни турғлабысхан күмүс ағастар хысхачах көлеткілерін позыдыбыстырлар.

Көмес оортахтағы көзенек пүлес отнаң хызарча, паза пірсінде көгілбей одычах ойнапча.

Туралар көзенектерінде анда-мында көгліг одычахтар тамыл сыхханнар.

Анаң стол ибіре көгліг суулас пар сыххан.

Арсис! – ніскечек үннең аахти тускен Тайса.

Ўстүнде пирілген хоос сөстер чир-чайаанны тіріг иде хоостырында уғаа тuzалығ полчалар. Ідөк кізілернің омаларын толдыра көзідерінде улысчалар.

Айланыстар.

Көзідімнер:

– Че, оолғым, одыр, азыранааң, – хығырған столзар иней.

– Іцең! Син піске стол тимнебіс!
– Изен, Камзарах, хайди ұр полбадың пісте.
– Кір, кір, оолғым, чалтанма.
– Камзар, Арсис, міне Исай, хада өскен өөремнің оолғы. Че, олғаннар, сірер чоохтассар, чиит кізілер.
– Арсис! – ніскечек үннең аахти түскен Тайса.
– Че, іцең, кізее кирек полча, син тутчазың.
Прай пу айланыстар кізінің хайиин тартчалар паза сағынарға үгретчелер.

Туғаннас, кічіглес сөстер.

Көзідімнер: ұлче, пичезі, Илоначах, Камзарах, палтычах, холычаан, ызычах, худағай, килін, инейек, пөле, адайах, иркечек, чилічек, ніскечек, ан.п.

– Ук-а, оолғым килтір нізе, – суули түскен инейек.

– Че, ұлче, алғыс. Матап азыранып алдым, – стол үстүнең тур килген Камзар.

– Хайдағ Камзар? Э-э, Камзарах па... Ирт, ирт, Илоначах.

Камзар, позын сығара тептірген адайахха төйлеп, ачырғана күлінібіскен.

Авторның туғаннас паза кічіглес сөстерінең тузаланчатханын аның чоохта пирілген омаларға сағызын, көрізін, көңнін көзітче.

Ікі кізінің чоохтары / Диалогтар.

Көзідімнер:

– Со-ох чи. Вокзалдаң читкенче, тооп парғам.

– Соох полар, – чарасхан ұлче.

– Изен, ұлчең! – күлінібіскен Камзар. – Кірерге чарир ба?

– Ук-а, оолғым килтір нізе, – суули түскен инейек.

– Че, ұлче, алғыс. Маңат азыранып алдым, – стол кистінең тур килген Камзар.

– Хайди асхынах! Урып ал чей!

– Чох, хайдар паза... чарир.

Ікі кізінің чооғы чоохтанчатхан кізінің тілін, сағызын, көрізін, хылығын, культуразын көзітче.

Көп кізінің чоохтары / Полилогтар.

Көзідімнер:

Кір, кір, оолғым, чалтанма. Кибің суур... Кемнің палазызың? Э-э, хан-худай, Оринаның ма? Ирт, ирт, парааң кухнязар, тылаа-стар сурып алим.

Аны истіп, Тайса ахсын хойралтыбысхан.

– Че, ам прай хасхлир: кем хайда, ниме итче, маллары хазых па. Іңеме свадынаң килнінең, пөлезінең, очы оолғының худағайы туғанох полар.

– Ізе, пістің тадар чон андағ, нооза, – хосхан Илона. – Мин туғаннарымны чахсы даа пілбинчем. Олар мағаа кирек тее ни-местер...

Мындағ салтар итчем: полилогтар көп кізінің сағызын, иткен киректерін піліп одыраарға полысчалар.

Пір кізінің чооғы / Монолог. Көзідімнер:

«Ам пірее ізіксер парып тохлатса, хайди поларчыхтар ни? – чоохтанып одырған Камзар, пөзік тураларны ибіре харап. – Хайдаң ізік азыбызарлар. Кізі соохха даа тоопчатсын. Кізінің ондайларын пілерге сидік чізе...».

«Ай, Арсис! Сым на чөрчең, көрдек, хылығын хайди көзіт пирді тігілерге, – күлімзіребіскен Камзар. – Мин оларға іди чоохтаныбызарға тідінмесчипін».

Монологтар кізінің істіндегі сағызын, хылығын, көңнін көзідерге полысчалар.

Көп точкалығ чоохтағлар.

– Мині... Мында кізілерге кірерге кирек. Сахтапча полар-лар...

– Нимее сірер кізее күліп одырчазар! – хысхыра түскен Ар-сис. – Постарың пір дее нимее... чарабинчазар! Кізее күлерге... Тохтадыңар...

Мындағ салтар иділче: көп точкалығ чоохтарда автор поэзының сағызын читіре паспаан. Ол хығырығчыны сағындырча, ағаа поэзына нандырығ пирерге тус пирче.

Риторической сурығлар.

Көзідімнер:

«Ам пірее ізіксер парып тохлатса, хайди поларчыхтар ни? – чоохтанып одырған Камзар, пөзік тураларны ибіре харап».

«Тпок! Пүүн талаан чох кўн полды, – ачырганган истінде Камзар. – Мында нимее чарабадым, ибзер дее пар полбаадагбын. Таңда, кил, тоғысха парарға. Хайда хончаң за? Вокзалда соох».

Мындаг риторическай сурығлыг чоохтар хығырығчының хайин тартчалар.

И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғының тілін істезіп, мындаг салтарлар итчем: аймах-пасха фразеологизмнер, чонның паза авторның киптел парған хыйға чоохтары, тиңнестіріглер, эпитеттер, метафоралар, тірілдірістер, хадыл сөстер, айланыстар, диалогтар, полилогтар паза аннаң даа пасха хоос оңдайлыг сөстер хакас тілінің сөс пайын пайытчалар.

Авторның поэзияның хыйға чоохтағлары уғаа даа көп. Анзы авторның поэтик узынаңар, пай тілінеңер, чонның чуртазын чахсы пілчеткеннеңер киречілепчелер.

И. Топоевтің чооғында пос чонының чуртазы прай саринаң сын хоосталча. Автор, полған на кізінең харахнаң харахха хабарласчатхан чили, чооғын иптiг, изерістіре апарча. Иди ол поэзияның иң аарлыг сағыстарын, үгредігліг чоохтарын чиит төлге чарых читіре.

С. Е. Карачаковтың «Кирі хара хус» улуғ чооғы хоостыра сочинение пазары

Ниме тобырарға килісче чалғыс халған улуғ частыг кізсе? Ниме часхарча аны, ниме полысча ағаа сидік туста? С. Е. Карачаковтың «Кирі хара хус» улуғ чооғын хығырган соонда, пу сурығлар сығыс килчелер.

Автор көдірген суриин чарых көдірер үчүн, өөн матырының чуртазынаңар чоохталча. Асаптың пір харааны ла муханыстыг тобырчатханын писатель чүрекке теерте пасча: «Піре дее тіріг ниме сағбаланчаң полза, чізе ... Апсах пу амырға көнік парарбын тіп сағынчаң, че хараа сай піди ирееленіп, ол аны пу харахнаң көрбинібіскен». Күскечек хайда-да сағбалана түскені кееркестіг: «Апсах күскені хуйдырыбызарға иткен, че пу амырда пазох чалғысхан халарынаң хорығып, сым полыбысхан». С. Карачаков улам тыытча пу сурығны, Асаптың хада хонған инейин сағысха киргенін көзідіп: «Инейі хазых полғанда, оларда кізі

үзілбечен: хончыктар абыртхы ізерге, пірее ниге тілеп, алай ба онааға ла чоохнаң одырып аларға кірченнер, чол парчатхан даа кізілер тура ізігін соотпачаңнар. Амды ...». Че пар ба Асаптың иресленізін часхарчаң ондай? Пу сурыға нандырап үчүн, пазох тектсер айланарға сағыс пар. Автор, ікі кізінің чооғы пастыра пүткен кизекті кирип, чалғыс үлүстіг кізінің көннин алғытча, Асапты ачых-чарых итче аның хончығы, иртен сай киіп, ол-пу чоохнаң чүмертiп:

– Изен, Асап, – кистінде аны чочыда ипчи кізі үні истілген.

– О, кізі хорғытчазың, – чоохтанған ол табырах.

– Изе, көрчем, сағысха түзібістірзің, – Ктараның үні көгліг, харахтары Асапты иркелетчелер. Пу кизектерні хығырған соонда, аймах сағыстар төріпче: кізі чииттең, төресеннең сығара өөрелер, арғыстар аразында чуртазын иртірче, аннаңар, чалғыс халза, изі чохтанча полар ба? Ноға улуғ частығда кізі хайии чох халча? Көп кирек пе аның үлүзін чарых идибізерге?

С. Е. Карачаков поэының улуғ чооғында хығырығчыларны хости чуртапчатхан хончығының, туғаннарының, арғызының үлүзін улуғлирға, паалирға, ағаа алай удур-төдір полызызарға произведениезінің полтазынаң, өөн матырларның омаларынаң, пүдізінең хығырча, иди санапча.

Мин авторның көрізінең толдыразынаң чарасчам, пу улуғ чоох праи чүреемни, сағызымны тибіретті. Ол мағаа чуртаста көп нимені пасха ондайнаң идерге көөктірді. Сынап таа піс амғы туста, поэыбыс ла ибіре чуртап, пасхаларына кирек халбинчабыс. Хатабох айланарым килче пасха произведениелерге, хайда С. Карачаковтың сурии төөй. И. М. Костяков «Чибек хур» романында улуғ частығ Кадың ууча, Тана хызы, ічезін тастап, ибдең тизібіскенде, хайдағ аар чуртас ондайында халча. Полызығ, чөлег чох, ол ам даа чуртир күзін хысха тустың аразына тоос салча.

Халғанчызын чоохтирчых, амғы туста кізілер хомай істіліг, кізее ачынмас пол парғаннар тізелер, киртінменер. Хачан даа чахсы кізілер, аллығ істіліг кізілер полғаннар.

Көрібізеңер поэбыссар, узубинча ни поста чағбан
көңнілер? Кемге пүүн чахсы иткезің, кемге полыс пиргезің?

Ф. Т. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» улуғ чооғы хоостыра чайаачы тоғыс пазарға тимненері

Чайаачы тоғысты пазар алнында иптiг одырарға паза олғаннарның көңiлерiн көдiререрге чөптөр пирерi. Прай сағысты чайаачы тоғыс пазарына айландыраы. Тоғысты арығ, пiлдiстiг, сiлiг пазарға кирек полчатханын чарыт пирерi киректелче. Хығырчатхан кiзее ниик хығырарға ползын тiп, сағыс тударға.

«Магнит» методнаң тuzаланары. Көзiдiлген «Магнит» метод хығырығчыны постың тоғызына хайығ айландыраына киректелчеткенi. Чайаачы тоғысты пастирға чөптөр пирерi. Пiресе хынған писательнiң, цитаталарынаң тuzаланып, тоғысты пастирға чарир.

Көзiдiмге алза, Борис Укачиннiң кибелiзiнiң үзiгiнең тuzаланары көрiлче. Чайаачы тоғысха ат пирерi. Ф. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» улуғ чооғы хоостыра чайаачы тоғыс пазарға сағыс тудылча, аннаңар аны *тай* тiп адап саларға чарир. Ұстүнде пирiлген цитатанаң ноғаданар тuzаланғанын чарыдары. Көзiдiм: «Мин чайаачы тоғысты мындағ, үстүнде таныхталған цитатанаң пастирға сағынчам. Алтай писательi Борис Укачин поэзынын кибелiзiнде Сибирьде чуртапчатхан пик сындырлығ чонны көзiтче, че Филипп Бурнаковтың «Пора тай нанчым» чооғында андағ өөн матырны паза аның адын көрерге чарир...». Ноға тоғысты *тай* тiп адап салғанын чарыдары. Көзiдiмге алза, Ф. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» чооғында он частығ оолах чабалкай хулунахты тай синiне читiре өскiрiп алча. Чоохтағы кееркестiг өөн матыр Күдет оолах поэзының тайын *Күлчүк* тiп адап салғанын сизiнерге чарир. Өөнiнде, хайди сiрер сизiндi поларзар, чоох парар чиит оолахтаңар паза тайычахтаңар, че чайаачы тоғысты чылғы малға чарытчабыс, аннаңар *тай* тiп адап салғабыс. Хакас-орыс сөстiкте пiди чарыдылча: *тай* сөс жеребенек (от двух до трех лет); *позырах тай*; *сарыг тай*; *тай мал*. Борис Укачиннiң цитатазына килiстiре полар тiп санапчабыс. Оолах паза аның тайычағы хузух салаазы осхастар, олар чуртастағы сидiктернi хада тобырчалар...

Хысхацахти писательнең таныстырғаны. Көзидімге алза, *хакас литературазында чылгы малнаң палгалыстырып, аймах-пасха писательлер пасчалар*. Оларның санында мындағ чайаачы устарны таныхтирға чарир: Александр Михайлович Топановты, Николай Георгиевич Доможаковты, Михаил Еремеевич Кильчичаковты, Филипп Тимофеевич Бурнаковты, Иван Мартынович Костяковты, Митхас Туранны паза анаң даа пасхаларны.

Идök үстүнде пирілген пиательлернең пасха Филипп Бурнаковты таныхтирға чарир. Ол хакас оолахтың чылгы малға хынызын «Пора тай нанчым» улуғ чоох хоостыра хакас литературазына кир салған. Аннаңар «Хабар» газетада, авторны сағысха кирип, мындағ үндезиг пазылған: «Филипп Тимофеевич Бурнаков (хоос литературадағы сола ады Филипп Арчол) Асхыс аймаандағы Ылырсы пилтири аалда 1932 чылда төреен. Уғаа хормачы кизи полған. Позынаңар пиди чоохтирға хынчаң: «Төреендök, миниң пастағы сөстерим полтыр: ручка – чазын пиріңер».

Чайаачы тоғыстың öөн чардығына кирче.

Көзидім. Хакас чонының саблығ чайаачы узы Филипп Бурнаков хакас аалда төреен, чылгы-малның ондайын чахсы пилчеткен кизи. Оларнаң «Пора тай нанчым» улуғ чооғында хыгырығчыны таныстырча. Ол поэты ат чарызы марығны чахсы пилчеткенін пу хоос произведениеде сизинерге чарир. Таныхталған чоохта чиит оолах поэтының пик хылиин, хайдағ даа сидиктер урунза, алында турғысхан пöгинин толдырарға күстенче. Оолахха пöгиннерни толдырарға, көпти көрген кизи – Самдар аға – полысчы полча. Аның чөптерин, ситкип истип, поэтына килистире тайычакты үгретче. Хакастар ат малын хачан даа улуғ аарласта тутчаңнар. Аттың омазына чарыдып, аймах – пасха чайаачы устар пасчалар. Сағамғы туста *ат чарызын* хакас көг өмелериниң чайаачызында ат чүгүрөзін тыңнирға чарир. Оларны пиис удаа чатхан көө пасытра исчебиис. Көзидімге алза, «Айланыс» өмені, В. Татарованың «Чыллар, чыллар» кибелизине төстенип, көөн пас салған. Олар аны прай чир үстүне мындағ сөстер хоостыра сабландырчалар:

Чыллар, чыллар, чүгүрүк аттар
Хайдар чүгүртүп парирзар, хайдар?
Нога сирерни бир дее тут полбас.
Нога чилнилерің паза айланмас.

Пирілген кибелісте хыри-пазы чох сіліг учухчатхан аттарның тынызын паза омазын сизінерге чарир.

Чылгы мал хакастарның чуртазында өөн орында турча. Ирткен чылларда атнаң чон көп тузаланған. Сағамгы аймах техникаа пай туста, удаа тузаланмаза даа, ағаа аарлас, улуғлас сағыста хала парған. Ідөк Филипп Бурнаковтың ат чарызынаңар көп нима піліп аларға чарир. Сағамгы туста хакас тілінде *седок* сөс орыс тілінен тузаланчабыс, а писатель пісті пурунғы *мүндіт* сөсті тілге кирерге чөп пирче. Ол аны килістіре орын таап, мындаг көзідімде үгреде піди көзітче: «Мүндіт полчаң, олғаннар, анын ады, – тібісті Самдар аға, – атха одырчаң кізі пурунғылар іди адачаннар...».

Пирілген көзідім хоостыра, піс піліп алчабыс, хайди ат үстүнде пик одырчатхан кізіні *мүндіт* тіп адачаң полғаннарын. Ідөк *мүндіттің* тастындағы көрүмін ол туста кичең полғаннарын таныхтирға чарир: тегілек пірігіс, таар кибічек паза чібек хур. Писатель пазох пісті наа сөснен таныстырча. Ол аны *порака* – чарғычы тіп адапча. Мыннаң сығара, атнаң палғалыстыг сөстернең танызып алчабыс. Писатель ат чарызын, олаңай марыг чили, піске көзітпинче. Ол аны харбазығнаң тиңнестірче. Илбек ада ханныг чаа тузын, хачан прай халых чон фашист азымахчыларынаң тоғыр күресчеткен тусты көзітче. Автор өөн матыларны, чиит оолахты паза аның тайычағын марыг пастыра пайларнаң тоғыр турғысча. Хоос произведениде автор өөн матырыны – Күдетті, паза аның тайычағын – Күлчүкті, совет чонының үчүн турызып, чарыда пасча. Кееркестіг матырлар ат чарызы марыгда чиңісчи полар үчүн көп сидіктерни алтирға киліс парған. Оолах чабалкай хулунахты тай синге чигіре өскірче. Позы андаг күстенчик полбаан полза, пайларның аттарынаң турыстыра чарысха тимнеп полбасчых.

Ф. Т. Бурнаков чоохта удаа улуғ кізінің (Самдар ағанын) хыйға сөстерінең тузаланча, аны піс мындаг чолларда

көрчөбіс. «Соонзар Күдет ат ахсын тарта тут парған. Самдар ағаның чөбінең иткен...».

Писатель «Пора тай нанчым» чоохта улуғ частығ кізіні, Самдар ағаны, таныхтаан полза, че М. Е. Кильчичаков «Абалығ хол» пьесазында Орамай ағазар хайиин айландырча, ідөк Н. Г. Доможаков «Ыраххы аалда» романында Хоортай ағаның хыйғазын көзітче. Мыннаң сығара сизінерге чарир, полған на писатель, постарының произведениелерінде хакас чонының хыйға сөзін (ах сағаллар) омазы пастыра піске читіреге күстенче...»

Чайаачы тоғыстың тоозылғаны.

Көзідім. Чайаачы тоғысты пастир алында, тиктең не немес, алтай чонының Б. Укачинің цитатазынаң тузаланарға чарир. Аның кибелізі «Хазалчых хузух салаазы», Ф. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» чооғындағы кееркестіг матырларға килістіре полар тіп санапчабыс. Чоохтағы өөн матырлар, Күдет паза аның тайычағы, урунған сидіктерні алтапчалар, че хайдаг даа хатығ чиллер полза, чиңіс чолына читчелер. Оолах поэзы чабалкай хулунахты тай синіне читіре өскіріп, пайларның чахсы аттарынаң тоғыр турғысча, хайда ол тайычағынаң хада чалтырама чиңіс тутча. Чиит оолахты чоохтағы матыр Самдар аға ат малны чарысха андағ ондайнаң тимниріне үгретче.

Ідөк писатель Ф. Бурнаков «Пора тай нанчым» чооғында сағамғы туста тузаланминчатан сөстернең таныстырча.

Чайаачы тоғыста писатель Б. Укачиннің үстүнде таныхталған кибелізінің халғанчы чолларынаң тоозарға чарир: «Я с кем-нибудь даже могу поделиться... Мой друг неизвестный! Быть может, с тобой?»

Ф. Т. Бурнаков хакас литературазына улуғ хозым ит салған тіп чоохтаза, саба полбас тіп сағынчабыс. Аның «Пора тай нанчым» чооғы хоостыра *ат чарызы* марығдаңар көп неме піліп аларға чарир тіп таныхтапча. Кирек полза, пирилген чоох хоостыра чуртасха даа үгрет салар, тіп чоохтанғанча төйі пілдірче паза даа пасх.

Хоос ондайларнаң тузаланары. Чайаачы тоғыс пасчатса, көп хоос ондайларнаң тузаланарға чөп пирилче.

Көзідімге алза, эпитеттер: *чиит оолах, ник сындырлыг чон, чабалкай хулунах.*

Тиңнестіріглер: *оолах паза аның тайычагы, хузух салаазы осхастар; кизи чили, өстен ала.*

Сизінерге чарир, хакас сөс чайаачылар постарының произведениелерінде хакас чонының улуғ частыгларның хыйға сөзін омазы пастыра піске читігерге күстенчелер. Иди Ф. Бурнаков «Пора тай нанчым» чоохта апсахты, Самдар ағаны, таныхтаан полза, М. Е. Кильчичаков «Абалыг хол» пьесазында Орамай ағазар хайыг айландырча, Н. Г. Доможаков «Ыраххы аалда» романында Хоортай ағаның хыйгазын көзітче.

Метафоралар: *алтын хол, ах сагал, чатхан үні пістің чирнең, хайдар хайхастыг сыңырапча.*

Хаталыстар: *чыллар, чыллар, чүгүрік аттар.*

Тірілдірістер:

Я – горного кедра колочая ветка!

Расту. Зеленею. И с первого дня

Гроза надо мной пролетала нередко

И молнии косо метала в меня...

Чыллар, чыллар, чүгүрік аттар

Хайдар чүгүртпін парирзар, хайдар?

Гиперболалар: *таг синінче алып пол парды, хыри-пазы чох сіліг учухчатхан аттарның тынызы.*

IV чардых. Сочинениелер көзідімнері

Төртінчі чардыхта көзідімге Ыгредігні тилітчен паза тоғыс синін көдірчен Хакас институтының республика синінде иртірген конкурстарда, жюринің чарадиинаң, 1-гы – үзінчі орынға турысхан үгренчілернің, ол санда орыс тілнен пазылған пір сочинение, иң артых чайаачы тоғыстар пірліче.

Сочинение

М. Е. Кильчичаков мағаа – ол Төө чиринің көгчизи

Төріткен чирім, Хакасиям минің,

Мағаа күлінче чарых оттарың.

Чалбах чазыларың, пөзік тағларың,

Пір дее ундулбас минің чүреемде.

(М. Е. Кильчичаковтың сөстөрi)

Мин позымның чайаачы тоғызымны Михаил Еремеевичтің эпиграфха алылған сөстерінең пастапчам паза мындағ өөн пөгін турғысчам:

– ноғаданар ол Төө чирінің көгчiзі полчатханын чарыт пирерге.

Тайға хыринда төреен-өскен сіліг Төө чирі аны кічігден сығара позынзар тартхан, чайаачы ус поларға полысхан.

Ноғаданар іди сағынчам?

Ол тічең: «Төреен-өскен чир іче сүдінең хада, ханча ла пар тамырча ізіг ханнаң сиип парча».

Иң не истіг чир ағаа Төө чирі полған, иң тирең суғ Төө полған, чалбах чазылар паза иң пөзік тағлар мындох полған.

Іди тың хынчаң ол позының чиріне. Төө чирінең артых, истіг, сіліг чир ол пір дее чирде көрбеен.

Аны киречілепче В. Г. Шулбаеваның, драматургтың, сағысха киргені. Ол Москвада үгренчеткенде, Михаил Еремеевич андар партыр. Останкин башнязынзар аны апартыр. Иң пазынзар сығып, сарнапчатхан осхас. Ниме сарнап парирзар тіп сурғанда, нандыртыр: «А, сарнапчам, хайдағ улуғ, сіліг Москва. Пөзік башня. Че хайдағ ырах минің Төөм. Сарығ сап көрінминче. Хомзынчам. Төөдегі хара пастарым, хара харахтарым читпинче».

Сарығ сап – ол Төө Чоғархы аалдағы тағ. Аннаңар ол «Саар азах чолы» кибеліс пас салған. Анда пу сөстері кізінің чүреен тибіретче:

Чир үстүн прай даа ибір салдым,
Пасха даа тіллерні көп тыңнадым.
Хан даа иркіннерін көп алтадым,
Ас тамахты даа көп амзадым.
Анда пасха тіллер, пасха кибірлер,
Иң пасха суғлар, пасха тағлар.
Ол тустаң пеер көп чыллар алысты,
Че чир-суумнаң артых чир көрбедім.

Іди Төө чиріне хыныс прай Хакасияя тарапча. Аны киречілепчелер пу кибелістер: «Хара суғ», «Төреен чирібіс –

Хакасиябыс», «Чайғыда Төө пазында», «Абый хузух поларчыхпын», «Көк тайғам», аннаң даа пасхалары.

С. П. Кадышевнең хада Төө істінзер ікі хатап чөргеннер. Төресен чиріңні көрерге сағынчам тип сурғанда, Михаил Еремеевич, ікі ат изерледіп алып, тайғазар, Күрең чулзар, ал чөрген. Оот пазына сыхханда, Сөмөн аға, нымахтағы алыптар чіли, харапча, анаң тесен: «Сыннаң даа, Миша, чахсох чирде өскен полтырзың, аннаңар даа Төө істінде тахпахчылар ас нимес полтыр».

В. Шулбаеваның сағысха киргенінен, пеер, Төө чирінзер, поэттер удаа чөрченер. Автобус Ёс чулдағы сынны асса, М. Е. Кильчичаковтың көңні чарып парчаң. Тура хончан: «О-ох, чиріме читтім. Төө пасталыбысты. Көріңер-а, хайдаң сіліг чирім, Төө чирім. Саңай тынан пардым».

Аның төресен-өскен чирі – Төө істі – ноо даа туста поэттің көңнін көдірче.

Пу сөстерні киречілепчеткен Төө чирінеңер көп тахпахтары, сарыннары пар.

Табырах аххан, тызы чох Төө суум,
Тастан тасха атығып ахча.
Тар сағынып, тарых чөрчетсем,
Тар сағызымны олох таратча.
Чалаас азахтыг чиит тузым, Төө суум,
Чардаң чарға тебініп ахча.
Чіг сағынып, чобал чөрчетсем,
Чіг сағызымны олох часхарча.

Пу тахпахтаң сығара сизінчем, хайди чир-чайаан паза кізі пірлес парғаннар, хайди Төө чирі поэттің чуртазынаң пик палғалыстыг полтыр. Сидік полза, ол аны часхарча.

Мында поэттің хоос сөстің узы полчатханын сизінчем. Төөнің омазын көзігчетсе, эпитеттернен, тірілдірістернен, тиннестіріглернен тузаланча: *тызы чох Төө суум, тар сағызымны, чалаас азахтыг чиит тузым, чіг сағызымны*. Төө суун чиит тузынаң тиннестірче. Төө суғ атыхча, сағыс таратча, тепкленче, кізіні часхарча.

Пу сөстернің соонда минің көңнім көдірілче, паза чайғыда суға соомчатхан Төө суум улам чағын пілдірче.

Мында автор поэзияның терең хышызын көзгиче. Аның сағызы, көргізі, көңгі, чургазы Төө суғнаң пір полчатханға төй, сидік тустарда ағаа полыс пирче.

Иди төрсен-өскен чиріне хышызы поэтке күс хосча, аның көңгін көдірче, ағаа кибелістер пазарға полысча.

Сіліг Төө чирі, аның саблығ тахпахчылары, хайчылары Михаил Еремеевичті талаанның чайаачы ус ит салғаннар. Аннаңар даа ол тіңең полған: «Мин пос чирінде ле ырыстығын».

Мин сағынчам, хайди төөдегілер уғаа часкалығлар. Ол көп чирлерде полған. Че хайдар даа чөрзе, аның сағызында төөдегілер полған.

Пу сағысты киречілепче В. Г. Шулбаеваның, драматургтың, чоохтааны:

– Пірсінде поэт-писательлер Сахы чирінде полғабыс. Анда Виллой суғ пар. Чоохтасчабыс, хайдағ илбек, чалбах, хазыр суғ полған тіп. Анаң Михаил Еремеевич тіпче: «Че-е, оларның даа суғларын. Пістің Төө кічичек тее полза, хайдағ соох, морсымның. Ізіп алзам, сухсааным сах андох хан парча. А, хайдағ палыхтар! Мин, Төөдегі осхас тадылығ суғ, пір дее чирде іспедім.

Моол чирінзер парғанда, Михаил Еремеевич пөзік тағ пазында сых партыр. Түс килгенде, чоохтаптыр:

– Тағның тігі сарин көріп аларға чөрдім. Тынох сіліг чир полтыр, че мин мында ұр сыдаспасчыхпын. Паарым хуруп парарчых, чиріме сағынып. Мин, Төө чирін көрбеенде, хара харахтығ чоным аразында полбаанда, пір дее чирде истен-минчем. Мин төрсен чирімде ле ырыстығын.

Моол чирінде итті пасха ондайнаң пызырчалар. Тастар үстүне иттер салчалар, анаң – тастар, аның соонда – пазох иттер. Пір час чарым ит иди пызырылча, уғаа тадылығ. Иди махтапчатсалар, Михаил Еремеевич, чарбалығ үгре, пічирө салыбысхан полза тіп, сыбыра постин на махтачаң.

Хайдағ даа ыраххы чирде полза, поэзияның чирінеңер сағыстар поэтті тастабинча. Аннаңар ідөк Мария Петровна Боргоякова, педагогика наукаларының кандидады, пасхан: «Пасха хан чиріне чарыдылған кибелістерде хығырыңчының

хайиин пос чирінеңер сөстер тартча. Иди «Римде Ватикан музейінде» тіп кибелісте пасча:

Аймах тіллер пазох пулғалысча,
Сағызым, тізең, чир-суумзар учухча.

Михаил Кильчичаковтың узы пөзік паалалчатханы «Современник» журналда орыс тілнең сыххан. Россияның писательлер чыылиинда өнетін чоох апарылғаны киречілепче. Анда саблығ орыс писательлері араласханнар.

С. Михалков піди чоохтанған: «М. Е. Кильчичаковтың кибелістері хоостыра сизінчезің, ол – чон поэди».

В. Солоухин таныхтаан: «Поэт чоохты поэзының чонының адынаң апарча тирге чарир. Россияда андағ национальной поэттер астар».

А. Л. Кошелева, критик, пасча: «Хачан М. Кильчичаковтың чайаачы тоғыстарынаң танызып пастаанда, мындағ нимее хайығ айландырғам: «Төреен чиріне, тіліне, пос чонына тың хынчан».

Поэзымның искіриимні тоосчатханда, мындағ салтар идерге сағынчам: «Саблығ кізі аалны чазапча».

Піс пілчебіс, хайди Михаил Еремеевич, поэт, писатель, тахпахчы, хайчы, драматург польп, Хакасияны, ол санда Төөнi, пасха чоннарның алнында сабландырча.

Төө чирі ана андағ таланттығ чайаачы кізілерні төрітче. Андағ чир – илбек чир. Ол хачанға даа сабланар. Михаил Еремеевичтің ады хачанға даа чуртир. Чарых чылтыс чіли чарир!

(Ултургашева Галя;
устағчызы Тюмерекова Т. Т., хакас тілі үгретчізі)

Сочинение

«Ікі кинек» чўреем өртеен

Хакас республиказында Михаил Еремеевич Кильчичаковтың 100 чазы иледе алғым таныхтылған. Иди мағаа Пыдырахтағы олғаннарның өмезінің санында М. Е. Кильчичаковха чарыдылған республика синінде ирткен фестивальда аралазарға үлүс түскен. Піс Ёс чулзар марыға чөргебіс. Марыға чохсы тимненерге күстенгебіс. Тимнегліг тус аразына Кильчичаковтың

чуртас чолынаң паза чайаачызынаң тирең танысхабыс. Аның «Ноға Сарлаах тарынған» нымағын сценада турғысхабыс паза тахпахтирға үгрингебіс. Марыға чөргенібіс тикке парбаан, санапчам, мында пу автордаңар хоза наа нимелер піліп алғабыс, аның чайаачызы хай син хакас литературазын пөзік синге көдір салғанын сизингебіс. Ағаа хоза Пыдырахтағы клубта М. Е. Кильчичаковха чарыдылған иирде араласхабыс. Пу иирні аалдағы библиотека тоғынчызы, клуб тоғынчылары паза школа хада – пірге тимнеен.

М. Е. Кильчичаков – чон драматургы, поэт, писатель. Аның төреен-өскен чирі тайға хыринда чатхан сіліг Төө чирі. Ол төрееннең хыйға, сиргек, сохтанчых, чохсы теелбекчі, сарынға, нымахха, тахпахтарға хынчатхан, талаанның паза улуғны улуғлап пілчең оолах полған. Михаил Еремеевич поэзының матлама тоғызы паза чайаачы тоғыстары үчүн көп аарластың аттарға паза сыйыхтарға турысхан.

Кильчичаковха чарыдылған сочинениелер мариинда аралазарға чараттым. Марығның «М. Кильчичаков – поэт-воин» чолын (номинациязын) таллап алғам. Ноғадаңар? 9 классха читіре піске чылдаң даа пу авторнаң тоғазарға килісчең. Че аның «Ікі кинек» кибелізі минің сағызымға хақанға даа сиип парған. Пу кибеліс Илбек Адалығ чаа темазын чарытча. Чаа – олаңай нима нимес. Хайдағ даа хазнаның, чонның, кізінің чуртазында тирең, хорғыстың, ағырсымның сорып артысчатхан нима. «Ікі кинек» кибеліс пастағы строканаң сығара хығырығычының хайиин прай тартып алча паза тоозылғанча поэтыпича. Аның матлама пасталғаны кізінің ыырчаа тоғырланызын көдірче, тарығыс чүрек өртепче. Лирика матырнаң хада пір тыныста чааны иртчезің. Анзы тиктең нимес, автор кибелісте чааның омазын уғаа килістіре тиңнестіріглернең хоостапча. Чаа пасталған чылны тың ачығ *пүүрге хаптырған хулуннаң* тиңнестірче. Аның ханның сомы харах алнында олох туста турыбысча. Уғаа хатығ тиңнестіріг, че чааның хап-орта омазы мында. Төреен чирсуубысха чагдапчатхан чааны *оолыг тістіг сыр чыланнаң* тиңнепче. Мында даа кізее чіксіністіг хуртха төөйлеені тың ортох полча. Піс пілчебіс, Михаил Еремеевич Илбек Адалығ чаада

араласхан чайаачы устарның пірсі полча. Чааны ол чүстең чүске хандык айында 1941 чылда Калининскый фронтта көргөн. Ол чаага Хызылчардагы 119 стрелковай дивизиядагыларнаң хада парған. Агаа Москва алтындагы хан төгістіг арачыластарда, Ржев хыринда, Калинин, Смоленск паза Великие Луки айландыра парған хатыг чааларда аралазарға киліскен. «Ікі кинек» кибелісте Кильчичаков Ржев городтың алтында полған тылаастарданар пасча. Мында пір дее сағынып алған нима чоғыл, прай пу киректер сынында полған, аннаңар хыгырыгчы *чиит гвардейскый солдатнаң* хада *ыырчы тастаан гранатаа* палыглатча. *Сагал өскелек солдатха* айапча. Хайди дее тіріг халгыс халарға харасча. Аннаңар *дуб-аргысха* алгыс сөстерін пастагы сөстең сыгара халғанчы сөске читіре чаачынаң хада алданчатханға төйі. Хыгырыгчы авторның сагыстарын, сухсаан чіли, хооп парча. Пу *ікі кинекке* айапча, чүрек сыстатпа. Че кибелістің өзөлістіг көңні өтіре олох туста автор часкалыг, ырыстыг, чохсы чуртасха ізеніс пирче.

Осколок түскен чирлерде
Наа хорбылар көр таапчам.
Оларны көріп, істімде
Оолғымнаңар сағынчам.

Михаил Еремеевич кибелізін пазох матлама, поэтыг сапхан чіли, тоосча. Совет чирін, совет чонын хуйахтапча, ыырчыларға пу саринзар чол туюхтапча.

Піс көрген хоргыстыг чааны
Ам өскен төллер көрбезін!
Сіліг пістің чазыларны
Паза ыырчы типсебезін.

«Пу чааданар минің ханныг чүреемде төреен сөстерім. Хара пазым хыйын түскелекте, хоор харағым чабылғалахта, халых чонның харах чазын төккен хоргыстыг чааны ундубаспын. Хазых холым, ханча ручка тутханча, чаадаң тогыр пазарбын». Мындаг сөстернең Михаил Еремеевич кибелізін «Ах тасхыл» альманахта тоосча. Пу сөстер Кильчичаковтың чаага теелізін прай тиксі көзігче. Минін сагызымнаң, Михаил Еремеевич

Кильчичаковтың «Ікі кинек» кибелізі чааданар иң күстіг чайаачызы полча.

Поэт Петр Градовтың мындағ сағыссырастарына тоғасхам: «Арғызымзар көріп, анынаң чоохтазып, мин пос алынча удаа сағынадырбын: Илбек Ада чаада көпті көрген, аар палығладып, холынаң кинек пол парған кізінің хайди көгліг паза хормачы хылығы алыспаан, чуртастың сілиине ам даа олған чіли өрінче». Сынап таа, пу кибелісті хығырған соонда, сурығ төріпче. Хайди Михаил Еремеевич, ікі чааны ирткен кізі, чалахай көннің чідірбин халған? Аның чайаачызын көрзең, ол, тигір хуры осхас, аймах-пасха өңнернең чарыпча. Автор оларны удур-төдір араластырып, аннаоң өтіг сырлар сығарча. Тиктең нимес, поэттерні сөс хоосчылары тіп адапчалар. Анзына піске, олаңай улусха, хайхирға ла халча. Мына Хакас чирінің сын оолғы, мына хакас чоңының алып оолғы!

Сочинение

Нименең М. Е. Кильчичаков сағамғы тусха килісче?

Пістің хакас чирінде уғаа хынығ телекөзідіг пар. Ол орыс-хакас тілінең адалча «Изеннер! Здравствуйте!». Удаа ол көзідіглерде саблығ кізілердеңер таныстырчалар, чоохтапчалар. Пір андағ көзідігні саблығ хакас поэтке, писательге чарытханнар. Ол – М. Е. Кильчичаков. Пу чыл ағаа чүс час толча. Ұртүн айында піс көзідіг тимнебіс, ол ідөк Кильчичаковха чарыдылған. Өмебісті *сағамғы Кильчичаковтар* тіп адап салғабыс. Ноғаданар? Кильчичаковтың чуртазында пір ниме хайхатхан. Телекөзідігде чоохтааннар: «Миша 16 частығда Ағбанзар хакас актерлар тимнечең студиязар партыр. Ниме полчаң *этюд* пілбезе дее, теелбектенерге, тахпахтабызарға – күн тооза даа. Соонаң даа Михаил Еремеевич теелбек саларын тастабаан. Теелбек салары – аның улуғ хынызы тіп санирға чарир. Ыа, анзынаң ол пасказына төйі полбаан. Хайдағ ла чирлерде ағаа поларға киліспеен. Прай чирлерде, хайди сағысха кирчелер аның таныстары, туғаннары, Михаил Еремеевич позын турыстығ көзітчең. Тиктең нимес, аны *полпред хакасской литературы в мире* тіп адачаңнар. Испанияда ааллаанда, ол испан

чонының теелбегін *фламенконы* иң чахсы теелбекчі ипчінең ха- да плесет салтыр. Прайзы ағаа паарсаптыр. Аның үчүн ағаа *аарластыг аалчы* ат пирілтір. Кильчичаковтың тузында чиит оол – хыстар ағаа төйі поларға сағынчаңнар, чахсы плесет салып, *стильно, модно* тонанарға күстенчеңнер. Кинолар пастыра көрзең, полған на тустың поэзының *кильчичаковтары* полчаңнар. Мин сағынчам, М. Е. Кильчичаков сағамғы тусха аринча киліскек кізі. Сағамғы тус – посты көзітчең тус. Аннаңар аймах марығлар киреңилепчелер: «Танцы», «Голос», «Синяя птица», «Лучше всех». Сынап Михаил Еремеевич хазых полған полза, ол прай даа жүрилерде одырарчы, сағынчам, паза поэзы даа, чүрее сыдабин, теелбек саларға ба, сарнирға ба сценаа сыға сал турарчы. Аның сағамғы тусха килістіре полчатханын сценада, ойын чіли турғызылған «Алып Пил – Тараан» алыптығ нымахха төйіли пазылған эпической поэмазы киреңилепче. «Хакас литературазында, – хайди таныхтапча литературнай критик Н. С. Майнагашева, – алыптығ нымахтың сарығынзар айланған ікі ле писательні адирға чарир: ол М. Е. Кильчичаков паза М. Р. Байнов. Олар – пістің чонның кибириліг культуразының ондайларын пілген, аны прай көңні-чүреелерінең алынған, аның прай даа сариларын хаап алған, че ол кибиірлер алысчатхан тусты сизінген улус. Оларның чайаачы сағыстарында алыптығ нымахтарның полталары, хоос сарилары, матырларның омалары пүкүлезінең чуртааннар, олар, полған на чайаачы кізі чіли, ағаа хоза постин хозып, пічкке пас салғаннар». Мин сағынчам, «Алып Пил-Тараан» ойынны сценада турғысханы чииттернің пілістерін, сағыс-көгистерін тыыдарда улуғ хозым ит салған. М. Е. Кильчичаковтың алыптығ нымағы хакас чонның культуразының омазын толдыразынаң чарыдып, көзиділіг ойын полча, чонға даа көзідерде морсыныстығ, аймах чирлерзер дее апарарда турыстығ. Йа, піс сағамғы төл, *этнофентези* сарыхха хынчабыс. Аны за піске читір пирген сағамғы тусха килістіре писатель М. Е. Кильчичаков. Ам даа, часхы күн чіли, өріндірче чиит төллені тусха оңмас хыйға Кильчичаковтың сөстері, омазы...

(Судочакова Юля)

Сочинение

М. Кильчичаков-поэт-чаачы

Поэзияның сын сілии – хығырыгычының чүреен көөрөткенінде, сағыс-идін чиміреткенінде. Хайди-да М. Р. Байнов М. Е. Кильчичаковтың поэзиязынаңар, *хакас чирінің көк тайгаларының күүлезін, көк хулгаларының суулазын, Төө, Ах Ыус, Хара Ыус, Ағбан суғлар істіндегі көглернің өңнерін* кизилерге читірче тіп пасхан. Сыннаң даа төреен тілнең пазылған кибелістегі өтиг сөс чүректі тибіретпин полбас. Андаг кибелістернің пірсі М. Е. Кильчичаковтың «Ікі кинек» кибелізі. Мин М. Е. Кильчичаковтаңар көзидігде пу хайхастыг кибелістеңер көп ниме піліп алғам. Аннаңар чоохтаан поэттің хызы Елена Кильчичакова. Ол Москвада чуртапча. Пір итальянец хыс «Ікі кинек» кибелісті орыс журналда хығырып алтыр, анаң тіптір: «Ам мин піліп алдым, ноға совет солдаттары чааны утып алғаннар». Прай нимезін тастап, Хакасиязар, ноо полчаң андаг чир тіп, чир көрерге парыбыстыр. Швед чонының ханыпигінің харындазы, олох кибелісті хығырып алып, Хакасиябысты поэзына астыр паза ол чирзер пар килерім килче тіптір. Ыа, андаг кибелісті чааны поэзы ла ирткен кизи пас полар. 1939 чылда, театр-студияны тоозып, чиит Михаил пір чыл поэзынаң армия тартылча. Түрче полып, чаа пасталча, ол чааға парча. М. Е. Кильчичаков Ржев алтындағы хан төгістіг харбазыңларда араласча. Махачы чааласхан үчүн «Медаль за отвагу» алча. Октябрь айда 1942 чылда, аар палығладыбызып, ибзер айлан килче. Театрда тоғынып, үгретчее үгренче. Соонаң Москвазар литература үгредіглеріне (курстарына) парча. 1945 чылда аның чуртазында танығлыг тоғазыг. Ол поэзох осхас фронтовик оолнаң танысча. Л. Р. Кызласовнаң оларның үлүстері дее төййлер. Пірсінің оң холы чоғыл, пірсінің – сол холы. Поэт хормачыланчаң піске: пір пара ла перчатка кирек полар, пірсине – оң, пірсине – сол.

Мына мин хатап «Ікі кинек» кибелісті хығырыбыстым. Минің хараам алнында хорғыстыг чааның омазы. Чааны поэт *пүүрге хаптырған хулуннаң* тиңнестірче. Чааны пос хараанаң көрген кизи аны, тіріг ниме чили, хоостапча. Соонаң автор поэзынаңар чоохтапча, хайди аны Ржев алтында дуб өлімнең ал халған. Дубха,

арғызынзар чили хайып, айланарға сөс пирче. Чаа иртіп тее парза, ол кізінің чүреенде ундулбин халча, көп сағыстар төрітче. Өөн матырның даа сөстері полған на кізее чағын, пілдістіг. Өөн сағызы чаадаң тоғыр сағыс. Паза пір сағыс – төллер палғалызы үзілбезінеңер сағыс. Поэт – чаачының сөстері үр истілерлер хулаамда: «Піс көрген хорғыстың чааны ам өскен төллер көрбезін! Сіліг пістің чазыларны паза ыырчы типсебезін!».

(Чигитеева Диана)

Сочинение

Хакас писательлернің произведениелері мині чуртасха тимнепчелер

Саблығ орыс писатель Максим Горький пасхан: «Литература – ол чуртас киндезі». Мин пу сағыснаң чарасчам. Книга пісті көп нимесе үгретче: чуртаста алчаас итпеске, кізілернең чоох алызарға, пос чоңының, пасха даа чоңның культуразынаң таныстырча, чуртаста учурапчатхан сидіктерні орта тобырарға, чуртас сурығларына нандырығлар табарға, чаксы кізі поларға үгретче. Мин, книга хығырзам, поэма көп нима таапчам. Аннаңар книга хығырарға уғаа тың хынчам. Книга – мағаа арғыс. Мин книгагалар пастыра пос тілінің пайың, сіліин көрчем. Поэмыны хакасха санапчам. Пістің хакас поэттер, писательлер чоңыма хайдағ улуғ күс пирчелер, культурабысты пөзік синде турғызарында улуғ тоғыс итчелер. Полған на чоң, палапархалары чаксы, хыйға, күстіг, хазых паза тоғысха күс кізілер ползын тіп, поэмының тілінеңер сағыссырапча паза сіренче. Улуғларыбыс хас-хачаннаң сығара чуртаста тудынчаң кибірлер төстееннер. Ол кибірні тудынзаң, прай чуртазың түзімніг полар. Пірес ле кибірні, нимесе салбин, хыйыстырзаң, прай чуртазың сайбалар.

Н. Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романын хынып хығырғам. Автор чоңыбыстың хыйғазына хыйығ айландырча. Иди чоңның пай сағызын үс төлге читіре – Хоортай ағада, Домнада, Сағдайда, Сабисте – көзіг салған. Автор паза пасха омаларда (Каной ирепчиде, Онисте, Марикте, Атуда, аалдағы чох-чоостарда) көзітче. Ол омалар мағаа чағыннар. Мин оларға төйі поларға сағынчам. Хакас чоңның ондайы,

хылынызы, тудынызы, сағызы, чуртазы, чуртасха көрізі – прай іле чарыдылған пу произведенииде. «БІраххы аалда» романда оңның матырлар пастыра автор пісті чуртасха тимнепче, чоныбыстың оңдайын, культуразын паалирға, улуғлирға үтретче, хомай ниме итпеске көніктірче.

Хоортай ағаның омазы. Хоортай аға – хакас чонның омазы. Анда, чалахай апсахта, хакас чонның хыйғазы, пос чонына, чиріне хынчатханы, кізі адын пөзік ал чөрчеткені, сын ниме үчүн турысчатханы, чуртастағы наа нимені орта сизініп, аннаң хорыхпинчатханы. Апсах – хорыхпас, көйтіктенмес, ах сағыстығ, кізее айаачы, полыссах, чалахай, чоохчыл ома. Ол, пір дее көрбсен, таныс нимес кізілерні, Польшцевтерні, хараазын позынзар хонарға апарған. Аалчыны удурлачаң кибірни тудынча, стол салып, сыйлапча. Иптіг чоохтасча. Соонаң аалчыларны азырирға халғанчы өскізін сохча, хончыхтарны хығырча. Мында чағын даа, ырах таа кізіні улуғлирға, агаа полызарға үгретчебіс. Ипті кізіні улуғлир, аның үчүн турызар сағыс роман пирче. Көзідім пу кизек полча: «Чарабас, Пычон абыя, мойны пос торғайахты чарабас ... Палалығ хусты хыйыхтааны обал полчан», – амаллапчатхан апсах». Текстті хығырып, сизінерге чарир, Хоортай хачан даа кізі нимезіне теңминдір, кізінің інезін дее албиндыр. Мында оғыр полбастаңар сағыс чарыдылча. Автор пістің чонның ынағ тудынчатханын, хайдағ даа сидікті ипті тобырчатханын читірге. Мин пу кизекке тың хындым, хайди хоос сөс узы чоныбыстың азыранчатханынаңар чоох апарча (11 пастағ «Хаттың харны хачан даа тох»). «...Арина Петровна тадарларның азыранчатханын көөлче сизініп одырған. Иптілер, иреннер – прайзы уғаа сибер, манзырабин, чіп одырғаннар. Самнахха ортынчах сусчалар, пір дее тамчылатпинчалар. Итті сасхыснаң алып, сасхыснаңох тудып, пычахнаң ооғаста кизіп, ахсыларын кічиг азып, сасхыснаңох пірер кизекнең алып одырғаннар...». Я, пістің чон – иптіг чон, тудынызы пөзік синде.

Авторның көрізін сизінчебіс. Н. Г. Доможаков чонымның прай ниме ит полчатханына поғдархапча. Романда аннаңар

пазылча: «... Чай ізерін тоосханда, апсах, тууп нанчыхтаң хоостаан ханзазын сығар килип, Фёдор Павловичке тартырча...» (24 стр.). Улуғларыбыстың ханзанаң пасти тудынчаң нимелері хоос полған. Николай Георгиевич ипчилерні кипазах тікчең устар полчатханын көзітче, теер истеп полчатханын, киис сохчатханын, тура істін ап-арығ тутчатханын: «Арина Петровна, кічичек полы, стол чіли, хазарта чуул парған турачах ортызында турып, сырайын ікі холынаң чаба тудыныбысхан» (37 стр.). Көрчебіс, ир чоныбыс – арғамчы хатчатханын, писатель үгретче, хайди тудынчаң-хабынчаң нимелер иділчең полған.

Текстте паза пір кизек хайиим тартты; мағаа хынығ, тузалығ полды. Анда чоохталча, хайди помыстар иртчең. «Хайдағ-да помыс идіп тоғынарға күс улус... Помыста прай аал араласча... Хапыңда прай аалнаң арғамчы хатханнар, киис иткеннер, теері хурутханнар; Пычон Иванович чыған помыста Чобатты тулғааннар, аның суун, кооп хазып, ойым чирзер ойлатханнар. Көл полар осхас, паза Чобатта теербен турғысхадағлар. Аларчонның помызиинда (*шаманчик* теен аны Хоортай апсах) үс аалдаң чон чыылысхан, анда от сапханнар, от тастааннар. Ұс хос улам турғысханнар. Полған на уламың узуны он сигізер көпен... Но, пөзік уламнар! Толдырып ла алчаа чоғыл. Полған на уламға үс чўс азыра көпен кірген...». Пу кизекте чоныбыстың илбек күзін, нимені сана-стырбинчатханын көрчебіс. Пастаан тоғысты хайди дее тоосчалар. Өменең тоғынчатхан чон.

Фёдор Павлович хакас чонны сизінче, оларға, пірее ниме ит пирзе, алай пірее ниме сыйыхха пирзе, олар өреме, творог ағыл пирчелер. Ол тіпче: «Мындағы чуртағчылар хайдағ-да кічиг дее нимені тик албас чон полтыр». Сынап таа, пістің чон кізі күзінең чуртабас. Улуғларыбыс пісті иди үгретчелер.

Сағдайның омазынаң көп чахсы ниме посха аларға чарир. Иң өөнінде оолағастарға, ир кізее хайдағ поларға кирек (күстіг, махачы, сизіктіг, сыдамах, наа нимеден хорыхпас, тоғысха күс).

Хакас чон чир-чайаанға хайди хайча? Н. Г. Доможаков көзітче, чоныбыс чир-чайаанның ээзі нимес, хакас кізі – чир-

чайаанның чардығы. Сагдайның омазында көрчем, Сагдай пір чир-чайааннаң хада. Автор чир-чайааннаңар, кізіденер чіли, пасча. Кізее килісметкен иділістер тузаланча. Сынап таа, чир-чайаанға, кізее чіли, хайарға кирек. Прай чон, піс ле хакастар нимес, пасха даа чон. Андада ла чир-чайаан өңненер, кізі аны үретпес. Чир-чайааныбыс уламох көп туза идер чонға. Чоныбыс чуртазы пик полар.

Пу романны хығырып, мин піліп алдым, хайдағ ус холлығ, тоғысха күс полған пістің чон. Пічік тее пілбеен полза, мының алнындағы чоныбыс хыйға полған, чуртасха кирек пілістерні амғы төлге читірген. Н. Г. Доможаковтың «Брах-хы аалда» романы сағамғы даа чуртасха килістіре полча. Мин посха көп нима алчам пу книгадан: чуртасха көнікчем, культурабысты, кибірлерні піліп алдым, тоғысха күс поларға, кізіні улуғлирға, чоныбысха, тілібіске, чирібіске хынар сағыс төріді минің. Пу романның чонымны чуртасха көніктіредде хозымы илбек.

Минің уучам, пісті, ічемні, мині паза тунмамны, үгретче: «Хомай иткен кізее, хомайдаң нандырбаңар, чаксынаң нандырыңар». Мин хайығ даа пу сөстерге айландырбаам. Ічем дее піснен хада мындағ нимеденер чоохтаспаан. «Я», – тіп салар. Пу сағысха *чабалга-чаксынаң* мин В. Г. Шулбасваның «Атхан ух айланмачаң» чооғы хоостыра читтім.

Чоохта чоохталча, хайди газета хабарчызы, чиит хыс, төреен чирінзер тоғыс сылтаанда читче. Анда ол Муколча Бастаевке тоғасча. Муколча чааға парбаан. Уғаа чабал кізі полған. Пастых полып, иртінген. Опрасинге, хомай сағызын толдыр полбаанда, саңай чуртас пирбин сыхча. Хыйыхтир ла нима таапча. Опрасиннің хызычаан даа хыйыхтапча. Полбаста, чиит ипчі төреен аалынаң көс парыбысча. Аннаң пеер чыллар көп ирт парған. Опрасин ам даа хазых. Хызы – газета хабарчызы. Автор ол хыстың омазынаң көзітче, хайдағ сын, ах сағыстығ кізі поларға кирек. Мин андағ нимес най чапсыдым: чиит хыс поэзияның хыйыхтағчызына айапча, аны городсар имненерге парарға күстепче. «...Муколча Васильевич, сірерге имненерге кирек. Парааңар Ағбанзар, мин

сірерні чахсы имчілерге көзідербін...». Автор чонымның ил-бек сағызын, амаллығ хылығын көзітче. Піс, сағамғы төл, чуртаста мындағ поларға кирекпіс. Пу чоох мағаа кұс пирче. Мындағ ондайнаң чуртазам, чахсыдаң чахсы поларбын. Хомай даа кирекке чахсынаң наңдырчатхан кізі пір дее хомай ние итпес. Андағ полам, хомай сағыс таа тутпаспын.

Мин иледе писатель-поэттернең таныссым: орыс таа, хакас таа, түрк тес. Мин оларның чайаачы тоғыстарында пілбинчеткен нимелерге наңдырығлар таапчам. Хоос сөс устары пасха кізінең хада ылғирға, өрінерге, чүрексирге, сілігні сизінерге, арығ сағыстығ, пір синде турбасха, пөзік чидіглерге чидерге үгретчелер. Книгалар мині кізі адын пөзік ал чөрерге, хакас чүректіг поларға паза сағынарға үгретчелер. Алғыс, алғыс сірерге, минің хынған книгаларым!! Изен, наа книгалар, наа писательлер, наа поэттер!! Книга – минің үгретчім.

(Бутотова Айима;
устағчызы Киргинекова В. П., хакас тілі үгретчізі)

Сочинение

В. Г. Шулбаеваның чир-чайаанға хынызы піске көзідім полча

Чир-чайаан піске тыныс паза чуртас пирче. Пістің өбекелерібіс чир-чайааныбысты улуғлачаңнар. Аннаңар чоохтапчалар хакас чоныбыстың кибірлері: кун хон парза, суулазарға чарабас; тайғадағы ис-пайны посха чидер иде ле аларға кирек. Ұлукүннерібісте, ідөк, көк тигірзер паза чарых күнзер айланчабыс, Өөркі Чайааннардаң амыр хоных сурынчабыс. Ол кибірлерге үгренир ондай піске ууча-ағаларыбыс паза писательлерібіс пирчелер. Татьяна Федоровна Казанаеваның «Хузух ағазы» кибелізінде чоохталча, хайди аңчы кізі, майых парып, хузух ағазы алтында тынанарға одырыбысча. Хузух ағазы, аны айап, поэзының торымнарын түзірче. Че кізее асхынах улып, ол ағас салааларын сындырып, торымнарын тееріп алча. Хузух ағазы хуруп парча. Чир-чайаан піске паарсазынаң айланча, че піс аны паалап полбинчабыс. Сыннаң даа, амғы туста

хай-пірее кизілер ағастарны айабин узурчалар, торымнарны алып алар үчүн, хузух ағазының салааларын сындырчалар.

Піс хакас литература урогында Валентина Гавриловна Шулбаеваның «Сыын мўўзі» драмазын ирткебіс. Хайди орта автор пасча! Чўрекке теерте. Сыннап таа, піс тайғада хынчабыс тынанаарға, кирек полза, ис-пайын алчабыс, че чир-чайааныбысты хайраллирға пілбинчебіс. Хайди чоохтапча «Сыын мўўзінің» матыры Талнай аға, *тайға – ол ээзи чох хазаа нимес*. Талнай ағаның тыны – сыыннар. Ол тайғаа хынчатхан кизи. Тайғанаң пір тыныснаң тынча. Прай нимені сизинче. Матырларының хоостыра автор пісті пос чиріне хынарға, аны паалап, хайраллирға үгретче. Позының пархазын Азарийаны ідөк пос тайғаа хынарға көніктірче. Азарийа киигестернең, кизиңең чили, чоохтасча. Ол прайзына паарсах өсче. Маагаа поэзының сыйығын сыйлапча. Маагааны часхырча: «Маага, андағ нимес. Син чахсызың. Кемнең дее сур».

Че мин, аның драмазын хығырып, чир-чайаанны сизиніп истерге үгренип алғам. Кўннің сай школазар чўгўрчем, маңзырапчам, че хустар табыстарын испинчем. Хайди сїліг олар сарнапчалар! Сарыннарында өринис – пос чиринзер чидіп алдылар. Хайдағ чуртас оларны пос чирінде хадарча? Пірсінде, аалзар туған-чағыннарзар ааллап чөрерге киліскен. Чазы чирлерче парчадып, улуғ өрт көргем. Хайран хустар, уйа салынып, наа ла чуртас пастапчалар. Палалары чи, хайди полчалар. Аны сағынып, «Торғайахтарның чобалғаннары» нымах пас салғам.

«Торғайахтың чобалғаны» нымах

Часхы тустың тынызы ағын хустарны ибзер хығырча. Абахай часхы прайзының чўрсене хайдағ-да тадылығ, че олох туста хайхастығ сағыныс пирчеткен. Ол чир-сууна сағыныс полған.

Нимедір ол – чир-суғ? Ол – пысхан тамахтың тадылығ чызы, ол – өсметкен падаңастарның өтиг табыстары. Табырах ибзер чидіп аларға кирек. Ибзер пик палғалыс тартча.

Прай даа өөрлер ағынға тимделер. Таңда ибзер тибірирге кирек. Ырах паза хорғыстығ чол. Ниме полар алныбыста?

Анзын пірдесі пілбинче. Пуртах чирлер тоғасчалар, анда көп хустар чат халчалар. Аймах-пасха суғлар алныбыста чайылчалар, че оларнаң хай-піреелері уғаа кірліглер...

«Көріңердек, чирібіске чағдапчабыс. Ырах халбады», – хысхыра түсті Өтіг табыс. Пос чирінің тадылығы чызын пірдес пасха чыснаң алчаастап полбассың!

Ағын хустар өрчіліг табыстарынаң прай ибіркіні усхурғаннар. Олар постарының өріністерін пірдесінің чазырбинчатханнар. Абахай поэмының чазызынзар учух килген. Пірдес алыспаан аның хайхастыг чирі. Көрзе ле, аның хончыгы Торғы уйа салынып пастапча. Абахай ол хусха морсын турған. Ирпчі палаларын, мааннап, прай хазых өскіріп алғаннар.

Че ирткен чылда пір хончыгы саайға кір парған. Наа ла уйа салынып алған туста, хайдағ-да хорғыстыг чоон ниме күзүреп килчеткен. Прайзы уйаларының хыринча учух чөргеннер. Уйа пасчатханнар. Палаларын айапчатханнар. Че ол күзүрепчеткен ниме, кинетін тохтап, Торғычахсар айлана түскен. Піс прайзыбыс хысхырғабыс: «Торғычах, хыйа учух!» Че Торғычахха палаларын аястыг улыбысхан. Ол уйазынаң хыйа парбаан. Палаларынаң хада тобырах-тозын алтында чат халған... Андағ илбек хыныс іче кізінің поэмының палаларынзар. Андағ даа полза, төреен чирібіске хынчабыс, андар тартылчабыс.

Часхы күнічек піске күліңчеткен, прайзыбыс тураларыбысты иштеп сыххабыс. Истенген чирде уйа салынғабыс. Торғычахтың орнына наа сөбіре чурт салынған.

– Изеннер, аарлығы хончыхтар!

– Изеннер, че танызып алааңар. Мин Абахайбын, минің арғызым Өкерек.

– Минің адым Чарых, арғызымның ады Табырах.

– Че, кибір хоостыра, стол кистінзер одырынар.

– Алғыс, пістің тулуп парох.

«Часкалығы күннер табырах иртчелер. Палачахтарыбысты сахтапчабыс. Хайдағ часкалығыбын! Ибіре хустар тапсасчалар, прай чир-чайаан пісненң хада өрінче. Хайди сахтапчам хусхачахарымның тадылығы табыстарын, ирке тумзухтарын!

Часка, хачан синің андағ иркечектер пар! Андағ сағыстарнаң тынанарға полған на сөбіре тимненче».

Чазы амыр тынанчатхан. Чалахай чилічек ле оттар пазынча аар-песер чүтүр чөрчеткен. Пулуттар ағырин-көөлче тигірде чайхал турғаннар. Хайдағ-да таныс нимес чыс сабыл сыххан. Абахай ол чысха усхун килген, аның чүресе нимес-де изі чохтанчатхан. Өкеректі усхурып алған. Ол, усхун парып, пөзік учух көрген. Кинетін не өтіг табыснаң хысхырыбысхан: «Турыңар, көйчөбіс!»

Хайди поларға, хайди палаларны ал халарға? Олар харахтарын даа асхалахтар, чир-чайааныбысты көріп, өрінгелектер, күн харағына чылынғалахтар!

Чалын чітіг тістерінең тіріг нимелерні пір десе айабин кимірчеткен. Аның соонча хара пичел кибізі чайыл халчатхан.

Пу ачығ чысха сыдабин, хай піреселері сыытнаң, уйаларын тастап, учух парчатханнар. Абахай хончыктарынзар паххлап көргенде, олар хости чох полғаннар, учух парыбыстырлар. Чииттерні хайди идерзің зе? Табырах сағыстығлар. Че олар хайди күрезіп аларлар андағ күстең тоғыр? Кем пілче оларның пичелін, чобаан?

Өкерек, Абахайзар айланып, чоохтан салған: «Че, хайди полчаң, піске идөк тибірирге кирек. Госпас чалын чит килір». Че ол читіре чоохтанарға маңнанмаан, аның чооғын Абахай тохтадыбысхан: «Син уғаа чахсы арғыс полдың магаа, че ам пар, мин сині тутпинчам. Мин сурынчам, пар мыннан».

– Чох! Мин син чох учух полбаспын!

– Пар мыннан!

Абахай ханаттарынаң хатығ өргті тохтадарға күстенген, аның хыринда арғызы полған. Өргт уйаларынзар чит килгенде, олар ікөлең, ам даа төреселек палаларын арачылап, ханаттарынаң уйаларын чаап, чадыбысханнар...

Иди тоозыл парған торғайахтың өрініс – чобаа, ол пай чазының өтіг ыр-сарыннары...

Мин сағынчам, писательнің хыйға сағыстығ ойыннары прайзының сағыстарына кірер. Чир-чайааныбысха хынарын тыыдарлар.

(Субракова Наталья)

Сочинение

Минің столымдағы кинде

Мин көп книга хығырғам. Көп авторларнаң танысхам. Че ноға-да көбізін хакас авторларның произведениелерін хығырарға хынчам. Піресе ле хакас чооғын хығырарға алып алзам, олох туста уучам-ағам сағысха кірче. Произведениелер хоостыра хайдағ туста олар төрееннерін, хайдағ сидіктерге олған туста урунғанын чахсы піліп аларға чарир.

Иң не хынған, хайхатхан киндем – ол Николай Тиниковтың «Арчот хам» улуғ чооғы. Пу произведениенен наа чыл алнында ла хакас литература урогында танызып алғам. Учебникте пу чоох піске үзиктернен пирилче. Аны даа хығырарға мағаа уғаа хынығ полған, сизинмин дес халғам, хайди чоохты хығырыбысхам. Че ноға-да хығырарым килген не. Иң не тың мині хайхатхан улуғ чоохтың үзигінен танысханда, хачан Арчот хам хамнаан паза кізілерні ол-пу ағырығлардан имнеен. Соонаң мин іче-пабамның хамнардаңар көп сурағлаам. Көп хынығ, хорғыстығ, хайхастығ нимелер піліп алғам. Ічем-пабам даа хамнардаңар улуғларынаң исчен полтырлар. Хамнар аймах-пасха полтыр: сын хамнар, көп күстіг хамнар, асхынах күстіг хамнар паза чой хамнар. Арчот хам, минің сағызымнаң, иң не күстіг паза сын хам полған полар. Че хакас литературазында чой хамнаңар пазыл парған. Аны Михаил Еремеевич Кильчичиков «Ағырығ кізінің ибінде» тіп пьесада көзіт салған.

Хынған киндем 2011 чылда сыхтыр. Че мағаа аны, 2018 чыл пасталчатханда, пичем сыйлап пирген. Кинде уғаа сіліг, тигір көк өңніг, ортызында хам хоостал парған. Кинде істінде аппағас чачын, улуғ буквалар, орнаменттер хоостал партыр, аннаңар даа ол киндее мин өрін парғам. Иди сыйлаан соонда, мин улуғ чоохты үс күнге хығырыбысхам. Көңніме аннаңох көп кірген. Позы чоох табырах хығырылча, прай оой сөстернен пазыл парған. Чоох ла хоостыра хамнарның тархынын піліп аларға чарир. Прай чоохталча: хайди кізі хам пол парча, хайдағ паза хайнаң хамға күстер пирилче, хайди оларнаң тuzаланарға, хайди олар поэзының ээзіне

хайыҕ

салчалар, сын хамнар хайдаҕ полчаңнар, хайдаҕ ағырыҕлардаң имнеченнер паза хайди имнеченнер. Пу даа чоохты хығырғанда, мин піліп алғам, хайди имчілер чох туста, уучам-ағам имнен турғаннар.

(Челтыгмашева Айана)

Сочинение

Минің адым Пахтаева Светлана. Мин, Лырсы аалдағы пастағлығ школаны тоозып, Николай Федорович Катановтың адын ал чөрчеткен хакас гимназиязынзар үгренерге кіріп алғам. Амғы туста мин тоғызынчы класстың үгренчізім. Пу школада хакас тілі паза литература үтретчілері мині хакас кинделерін хығырарға көніктірчелер.

Мин хакас авторларның произведениелерін көп хығырчам. Оларның санында көңніме кіргеннер мындаҕ чай-аачы устарның тоғыстары: Митхас Туранның «Сайалбаан сүрместер» чооғы, Николай Георгиевич Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы, Николай Егорович Тиниковтың «Кавристің көглері» чооғы. Че минің столымда хақан даа Филипп Тимофеевич Бурнаковтың «Пора тай нанчым» улуҕ чооғы көріндіре чатча. Мин ол произведениенен пастағызын на, алты класста үгренчеткенде, танысхам.

Ноға ол минің көңнім тартхан? Пастағызын, писатель Филипп Тимофеевич Бурнаков Лырсы Пилтірі аалда төрсен. Ікінчізін, мин чылғы малға хынчатхан кізібін. Чайаачы ус «Пора тай нанчым» чоохта өөнінде ат малдаңар хығырыҕчаа прай саринаң чахсы чарыдып читірге. Пу чоохта он частыҕ оолах чабалкай хулунахты тай синіне читіре өскіріп алча. Произведениедегі Күдет оолах өскірген адын *Күлчүк* тіп адап салча.

Филипп Бурнаков «Пора тай нанчым» чооғын тиктең іди адабаан. Мында Күдет оолах паза *Күлчүк* тайыҕах кізіден артых нанчы полчатханын іле таныхтапча. Мин, хызыҕах таа ползам, ідөк чылғы малға тың тартылчам. Төрсен-өскен аалымзар килземөк, пабамның *Орлик* тіп адынаң тоғаспин, ибзер кірбинчем. Ат, мині көр салзох, минзер мығырап ала

пастыр килче. Анда мин анынаң чоохтасчам. Пос тус полза, хайди даа чалаң ойлат пар килчем. Пістің аалдағы кізілер мині атха хынчаң хызычах тіпчелер.

Филипп Бурнаковтың пу чооғында *ат чарыс* марығнаң палғалыстығ иргілен парған сөстерні піліп алғам. Көзідімге алза, мындағ сөстер: *порака*, *мүндіт* паза аннаң даа пасха сөстер піліп алғам. «Пора тай нанчым» чоохта ідөк хакас чонының *хазых* ойынны олғаннар хынып ойначаң полғаннарын таныхтапча. Филипп Тимофеевич Бурнаковтың «Пора тай нанчым» чооғы минің столымда көріндіре чирде чатча. Позымның ады полза, хайди дее чоохталчатхан чоох хостыра үгредербін. Мағаа пу киндені хығырған соонда, чылғы малға улам тың чағын пол парғанымны сизінгем.

Минің сағызымнаң, хакас писательлернің произведениелерін көп хығырарға кирек. Чайаачы тоғыстарны хығырғаны піске, хакастарға, уғаа туза ағылар: хакас тілінең чахсы чоохтанарға паза тілні тилідерге чахсы туза идер, пістің чон мының алнында хайди чуртаанын піліп аларға чарир, ідөк паза пасха даа чуртасха кирек нимелер піліп аларға чарир.

Сочинение-эссе «Всеmu начало здесь, в краю моём родном...»

В моих руках грантовая книга Валерия Полежаева «Хакасия, судьбой нам дарованная ...». Её автор – лауреат литературной премии имени Николая Георгиевича Доможакова в номинации «Проза» (2016 г.). Автор ведет нас заповедными тропами по Хакасии, древней, таинственной, семейными узами связанной с соседними республиками. Тыва, Горный Алтай и Горная Шория, словно ожерельем, украшают судьбоносную для нас, уникальную хакасскую землю. Я ещё не была во многих уголках нашей малой родины, но увидела их глазами талантливого краеведа: синий Самбыл в Таштыпском районе, голубые глаза Белё и алмазный блеск Иткуля в Ширинском, древнюю Сулекскую писаницу – в Орджоникидзевском. Краеведческие рассказы интересны и ценны тем, что в них – история, археологические памятники, традиции, культура хакасского

и братских народов, любовь к родному краю. Но меня особенно поразил рассказ «Эдельвейс бирюзовой Катуня». Произведение небольшое, но как мастерски, необычно, объёмно показана красота Алтая. Читая рассказ, я видела и живописную пойму Катуня, и бескрайние хлебные поля в солнечном золотом море, и пронзительно бирюзово-слюдяные воды хохочущей реки. Чуйский тракт – самая значительная дорога на Алтае. А вон навесной мост, под которым кипит и шумит река, урчит, как дикий зверь. В воображении вставали белые гребни гор, возникала картина лимонной вечерней зари, а то шум коварной горной Катуня сменялся изумрудно зелёной травой приречных лугов. Ночное небо с рассыпанными ночными искорками, которые заставляют верить в слова поэта, что звезда с звездой говорит. Каково же удивление много выдавшего, знающего алтайца, когда наш рассказчик нашёл редкий, сказочный цветок – эдельвейс. Считается: кто нашёл этот цветок мужества, тот нашёл свою судьбу. Только теперь, после знакомства с книгой В. Полежаева, начинаешь понимать глубинный смысл восточных картин легендарного Рериха.

Наверное, сила искусства, сила любого талантливого произведения в том, что они будят самые сокровенные струны души, вызывают определенные ассоциации. Когда я читала рассказ краеведа, внутренним зрением видела родные просторы, родимый уголок – деревеньку Бутрахты.

Здесь я родилась, делала первые шаги. Здесь всё кажется особенным, прекрасным и только моим. Да, ничего уже не будет дороже, ближе родного аала. Для меня моя деревенька – маленький островок счастья, окруженный тремя реками, расположенными у подножия величественной горы батюшки-Пойзыма, так называют её старожилы. Пойзым напоминает трезубец Нептуна. Он всегда разный. Наряды – по сезону. Зимой – словно невеста в белом кружевном одеянии; летом – густозеленое платье, весной же – прозрачная вуаль нежно-салатового цвета. Молодые, липкие листочки только-только начинают распускаться, вокруг – аромат душистой черёмухи и

шелковистых трав. А осенью – буйство красок, душа радуется, глаза застилают...

Теперь мы на самой высокой точке горы. Сердце замирает. Чувствуешь какой-то холодок, пробегающий по горячей спине. Невольно смотришь вверх, совершенно неожиданно проходят усталость, жажда. Во всём теле ощущение легкости и невесомости, и руки, слегка дрожащие, тянутся в небо. Перед взором – крылатые, белоснежно-курчавые облака, проплывающие над головой. Хочется окунуться, нырнуть в них, и ты тянешься всё выше и выше, но понимаешь: увы, не достать... Зато там, внизу, какая панорама! Захватывающее зрелище... С высоты птичьего полёта всё, как на ладони: Таштып, соседние аалы, голубые извилистые ленты рек, вспаханные поля, цветущие луга, на которых совсем скоро загорятся ярким пожаром жарки.

«О, жарки, жарки, вы – дети солнца, по лесам лишь только май вернется, миллионы солнышек горят», – Так воспел жарки – символ Хакасии – наш талантливый Валерий Майнашев. Далеко внизу серебристая речка Бутрахтиночка. Не останавливаясь, бежит наша говорливая река, унося с собой моё детство... Присядешь отдохнуть, услышишь, как табун белотелых берёз о чём-то перешептывается с вековыми соснами. Звуки земли, тихий шорох, голоса природы отзываются в сердце щемящей мелодией, и едва слышно напеваешь:

Орай тигірниң чылтызын санап,
Сайлығ чолынча мин парчам ипти.
Ос ағастар айнаң чарызып
Сууласчалар сағысты сайби...

Родной мотив известного композитора Хакасии, народного мастера – Олега Токоякова. Конечно, кто, как не истинный сын земли хакасской, сможет показать душу народа, его красоту и неразрывность с родимой стороной! Здесь я научилась понимать и любить родной язык, свою землю и Родину. Да, моя малая родина – уникальное место. Здесь хорошо, уютно всем: и человеку, и *всякому зверю*. У нас есть всё: смешанные леса, альпийские луга, горы, тайга, горные озёра с хрустально чистой

водой, разная дичь, редкие полевые цветы и целебные травы. Особенно почитаема в народе богородская трава (ирбен от). Она избавляет от многих недугов, очищает воздух, это тонизирующий напиток. Наши предки с древних времён знали о целебных свойствах богородской травы (ирбен от), пользовались ею. Так и хочется подышать этим ароматом, почувствовать прилив сил и энергии. Ах, как же повезло мне родиться на этой благодатной земле! Всех пленяет мой родимый край. Сюда приезжают поэты, писатели, артисты, певцы и художники, иностранные туристы. У нас в школе есть оригинальные картины хакасских художников. На одной из них окрестности нашего села. Это картина Г. Никоненко «Дорога на покос» (2000 г.). Она показывает не только красоту наших мест, но и быт бутрахтинцев.

Книга В. Полежаева «Хакасия, судьбой нам дарованная...» одна из тех, к которой хочется возвращаться и перечитывать. Читая её, испытываешь гордость за Хакасию и свою малую родину. Пока есть наша Хакасия, пока есть мы, её жители, не исчезнет с карты Земли и моя деревенька.

(Токоякова Есения)

Тузаланган литература

1. Боргоякова, М. П. Хакас литературазына үгредер теория паза методика: үгредіг пособие. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2010. – 84 с.
2. Хакас тіліне паза литератураа үгредерінче хай пірее көзідіглер / М. П. Боргоякова, ан.п. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2012. – 48 с.
3. Методика чөптері. Тиксі үгредіг школаның 5-6 класстарға «Хакас литературазы» учебниктернең тузаланарынча үгретчілерге полызыға пособие / М. П. Боргоякова, Н. А. Мамышева. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2012. – 134 с.
4. Боргоякова, М. П. Пос (хакас) тіліне паза литературазына вузта үгредер теория паза практика: үгредіг пособие. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2013. – 44 с.
5. «Хакас тілі», «Литературнай хығырығ», «Хакас литературазы», «Хакас тілі паза литературазы» үгредіг предметтерінче тоғынчаң программалар тимнирінче методика чөптері (1-1 класстарға) / Хакас литературазының программазын тимненер: Н. С. Майнагашева, М. П. Боргоякова, Н. А. Мамышева, ан.п. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2014. – 236 с.
6. Боргоякова, М. П. Хакас литературазына үгредер хай пірее методика чөптері: үгретчілерге пособие. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2019. – 128 с.
7. Методические рекомендации к проектированию рабочих программ по хакасской литературе в соответствии с требованиями ФГОС ООО / Н. А. Мамышева. – Абакан: изд-во ГАОУ РХ ДПО «ХакИРОиПК» «РОСА», 2014. – 110. – С. 13.
8. Методические рекомендации по составлению рабочих программ по учебным предметам «Хакасский язык» и «Хакасская литература» (1-11 кл.). На хакасском языке. – Абакан: ХКИ, 2014. – 236 с.
9. Методические рекомендации для учителя к учебникам «Хакасская литература» 5-9 кл. общеобразовательных организаций. На хакасском языке. – Абакан: ХКИ, 2014. – 176 с.
10. Мамышева, Н. А. Использование произведений писателей Хакасии в урочной и во внеурочной деятельности. Методическое пособие для учителя. – Абакан: изд-во ГАОУ РХ ДПО «ХакИРОиПК» «РОСА», 2020. – 116 с.

Таптырғас

Кіріс

.....	3
I чардых. Текст, аның пүдін полчатханы.....	5
II чардых. Сочинение пазар үтренерінче методика ондайлары.....	1 4
III чардых. Алынча сөс чайаачыларның хоос произведениезі пастыра сочинение пазарынча чөптер.....	24
И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғы хоостыра сочинение паза- ры.....	24
И. П. Топоевтің «Туғаннар» чооғының тілі» тіп сочинение пазары.....	27
С. Е. Карачаковтың «Кири хара хус» улуғ чооғы хоостыра сочинение пазары.....	32
Ф. Т. Бурнаковтың «Пора тай нанчым» улуғ чооғы хоо- стыра чайаачы тоғыс пазарға тимненері.....	34

IV

чардых.

Сочинениелер

көзидімнері.....38

Тузаланған литература.....62

***Готовимся к итоговому сочинению.
Методическое пособие для учителя
(на хакасском языке)***

Автор-составитель – Мамышева Надежда Ананьевна

Подписано в печать 10.12.2021 г.

Сдано в печать 12.12.2021 г.

Формат А5. Гарнитура Times New Roman Нак. Кегль 12.

Печать – RISO. Бумага офсетная.

Усл. печ. л. 4,0. Тираж 70 экз. Зак. 33.

Отпечатано в полном соответствии
с качеством представленного электронного оригинал-макета
в типографии ГАОУ РХ ДПО «Хакасский институт
развития образования и повышения квалификации»
Издательство «РОСА»

655017, Республика Хакасия, г. Абакан, ул. Пушкина, д. 105.

E-mail: poisk-ipk@yandex.ru